

X. HOMMAIRE DE HELL VE RESSAM JULES LAURENS

Müşterek Türkiye seyahatnamelerinin değerlendirilmesi yolunda
bir araştırma

Doç. Dr. SEMAVİ EYİCE

Türkiye ile ilgili çeşitli konularda yapılacak araştırmaların en önemli kaynaklarından biri de yabancılar tarafından yazılan seyahatnamelerdir. Şimdiye kadar kütüphanelerimizden birinde bu çeşit yayınların tam bir koleksiyon halinde toplanmış olmayışı¹, hattâ bunların bir rehber gibi faydalanılacak bir bibliyografyasının yapılmaması², muhakkak ki büyük bir eksikliklerdir. Bu seyahatnamelerin hepsi aynı değerde olmamakla beraber³, içlerinde çok dikkat çekici

¹ Başlıca seyyahatnameler, Ankara'da Türk Tarih Kurumu, İstanbul'da Arkeoloji Müzesi, Alman ve Fransız Arkeoloji Enstitüleri, İstanbul Üniversitesi Genel, Edebiyat Fakültesi Tarih ve Deniz Müzesi kütüphanelerinde bulunmaktadır. Kurulmakta olan Edebiyat Fakültesi merkez kütüphanesinde böyle bir koleksiyon meydana getirmek için teşebbüslere geçilerek bir miktar kitap bir araya getirilmiştir. Dağınık seminer kütüphaneleri ile özel kütüphanelerde de hayli zengin seyahatname koleksiyonları bulunmaktadır. Böyle özel kütüphaneler arasında Ord. Prof. Cavid Baysun ile Reşid Saffet Atabinen'inkileri gösterebiliriz.

² Hayli yıl evvel, uzun gayretler sonunda böyle bir bibliyografya yapılarak yayınlanmış ise de, maalesef bu çalışma tamamen unutulmuştur. bk. A. Leval, *Voyages en Levant pendant les XVI e, XVII e et XVIII e siècles, Essai de bibliographie*, Budapest 1897 ("Revue d'Orient et de Hongrie" den ayrışım), bu otuz sahifelik değerli bibliyografyada hayli seyahatname tam adları, çeşitli baskı ve tercümeleleri ile tanıtılmıştır. Ayrıca, A. M. Mansel, *Türkiye'nin arkeoloji, epigrafi ve tarihi coğrafyası için bibliyografya*, Ankara 1948 ile S. Trak, *Türkiye coğrafya eserleri genel bibliyografyası*, Ankara 1942 2, dan da bir dereceye kadar faydalanmak kabildir. İstanbul'dan geçmiş olan seyyahlar-bazı noksanlara rağmen- J. Ebersolt, *Constantinople byzantine et les voyageurs du Levant*, Paris 1917, de toplu olarak bulunabilir. Yurdumuz ile ilgili seyyahatnameler hak. ayrıca bk. N. Iorga, *Les voyageurs français dans l'Orient européen*, Paris 1928 (Revue des Cours et Conférences faites en Sorbonne'dan ayrışım); ay. yz. *Une vingtaine de voyageurs dans l'Orient Européen*, Paris 1928.

³ Hiç tanınmamış bâzi seyahatnamelerin, birçok bakımlardan çok değerli bilgiler ihtiva ettikleri görülür. Buna karşılık, yazarı çok tanınmış diğer bir takım seyahatnameler ise hiçbir fayda sağlamıyacak gevezelikler ile doludur ki bu hususda

müşahedeler ile dolu olanlar hiç de az değildir⁴. Doğumunun yüzellinci yıldönümü vesilesiyle burada tanıtacağımız fransız seyyahı Xavier Hommaire de Hell de kanaatimizce işte bu ikinci gruba giren, değerli sayılabilecek bir seyahatname bırakmış olan araştırmacı-lardandır.

I

HAYATI VE BAŞLICA ESERLERİ

Alsace'lı bir âilenin tek oğlu olan İgnace Xavier-Morand Hommaire de Hell,⁵ Yukarı Ren (Haut-Rhin) de Altkirch kasabasında, 24 kasım 1812'de doğarak, Altkirch ve Dijon'da yaptığı ilk tahsilinin arkasından Saint-Etienne madencilik okuluna devam etmiş ve 1833'de buradan mezun olmuştu. Henüz 21 yaşındaki genç jeolog, o sırada Adèle Hériot adında 16 yaşındaki bir kızla evlenmiş, derin bir aşkla bağlandığı eşi, genç araştırmacının bütün çalışmalarına yardımcı olmuştur. Hommaire de Hell, 1835'e kadar Lyon'dan Akdeniz'e uzanan demiryolunun güzergâh etüdleri ile görevlendirildiğinden, sırası ile Condrieux, Vienne ve Marsilya'da oturarak, bu etüdleri hazırlamıştır. Hommaire de Hell'in kendisine daha iyi maddî imkânlar sağlayacak bir iş aradığını ve nihayet Osmanlı Devletini seçtiğini tesbit ediyoruz. Hizmet teklifleri Osmanlı devleti tarafından uygun karşılanan De Hell, 1835 sonbaharında Fransa'dan ayrılarak İstan-

Perrot'nün Anadolu Seyahatnamesi en iyi misali teşkil eder, Seyahatnamelerin genel bibliyografyasını yaptıktan sonra bunların herbirini değerlendirmek lâzım gelmektedir.

⁴ Evvelce, R. E. Koçu bir teşebbüse geçerek popüler kitapçıklar halinde "Türkiye Seyahatnameleri serisi" adı altında 1938-1939 yıllarında altı seyahatnamenin özetini ve seçme parçaların tercümelerini yayınlamıştı. 1956-57 yıllarında biz de, "Türkyurdu" dergisinde 6 seyahatnamenin özetlerini ve değerli bulduğumuz noktalarını 12 makale halinde belirtmeğe çalıştık. bk. Türkyurdu, sayı, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 262, 264, 265, 266.

⁵ Hommaire de Hell'in hayatı hakkındaki bilgileri, şu yayınlardan elde etmemiz mümkün oldu: De la Roquette, *Notice nécrologique sur M. Hommaire de Hell, membre des sociétés de géographie et de géologie etc. voyageur français, mort en Perse*, Fransız Coğrafya Kurumu'nun genel toplantısında 26 Temmuz 1851'de okunan bu nekroloji, Hell'in seyahatnamesinin ilk cildinin, 12-38. sayfelerinde basılmıştır. Ayrıca Colmar belediyesi kâtiplerinden olup, Hell'in bir büstünü diktirtmek ve bu seyahat-

bul'a gitmek üzere Marsilya'dan yola çıkmıştır. Binmiş olduğu Avusturya yelkenlisi, Malta açıklarında su yapmış, günlerce uğraşmadan sonra güçlkle Kefalonia'ya ulaşabilen gemi, burada hiçbir yardım görmediğinden batmıştır.

Başta Fransa olmak üzere o devirde bütün Avrupa'da büyük bir Yunan hayranlığının hâkim olduğu sırada, De Hell'in bu millete karşı tutumu ve kanaati tamamen aksinedir, nitekim 18 Eylül 1835 tarihinde, eşine yazdığı mektubda : "Onlar artık eski Yunanlılar değildir, onlar artık merhametimize bile lâyık olmayan bir millettir. Mümkün olsa nerede ise bizi gömleğimize varıncaya kadar soyacaklardı..." demekten çekinmemiştir. De Hell, buradan başka bir Avusturya yelkenlisi ile İzmir'e oradan da *Marie-Dorothee* adında bir vapurla İstanbul'a hareket eder.

De Hell'in İstanbul'da ilk ziyaret ettiği ve dostluğuna çok önem verdiği şahıs, *Moniteur Ottoman* gazetesini çıkaran Blake Bey'dir.⁶ Üsküdar tarafında oturan Blake Bey'den sonra ziyaretine gittiği diğer önemli şahıs ise Mehmed Namık Paşa'dır.⁷ Kendisini gayet iyi

namedeki resimler ile Belediye salonlarını süslemek gibi teşebbüsler yapan Goutzwiler, Hell'in çok tafsilâtli olarak hayatını yazmıştır. kşl. Ch. Goutzwiler, *Notice biographique sur X. Hommaire de Hell*, Colmar 1861, "Revue d'Alsace"dan ayırbaşım. Bu yazının hazırlanmasında Hell'in eşine yazdığı mektuplardan faydalanılmıştır.

⁶ Fransız ihtilâlinde Türkiye'ye iltica eden avukat Blake'in oğlu olan Alexandre Blake önce İzmir'de *Courrier de Smyrne* adı ile Türk taraftarı fransızca bir gazete çıkarmış ve İstanbul'a çağrılarak burada 1832'den itibaren türkçe *Takvim-i Vekayi* ile onun fransızcası olan *Moniteur Ottoman*'ın idaresini eline almıştır, bu hususta kşl. Selim Nüzhet (Gerçek), *Türk gazeteciliği 1831-1931*, İstanbul 1931, 22 v.d.; A. Blake Bey, 1836'da Malta adasında esrarlı bir şekilde (belki zehirlenerek?) ölmüştür. Oğlu Edouard Blake (1824-1895)'de Türk hizmetinde bulunmuştur (kşl. İ. Âlâeddin Gövsa, *Meşhur Adamlar Ansiklopedisi*, I, 153).

⁷ Namık Paşa'nın hayatı son yıllarda etraflı surette incelenmiştir, kşl. E. Ziya Karal, *Mehmed Namık Paşa'nın hal tercümesi*, "Tarih Vesikaları" II (1942) 220-227, ve bilhassa, Ş. Akalın, *Mehmed Namık Paşa*, "Tarih Dergisi" IV, sayı 7, 127-146; o devrin başka seyahatnamelerinde de kendisinden bahsedilir, Marchebeus, *Voyage de Paris à Constantinople par le bateau à vapeur*, Paris 1839; kşl. "Türkyurdu", sayı 259 (1956) 101, (Bu seyahat 1833'de yapılmıştır); J. Audjo, *Journal of a visit to Constantinople... in the spring and summer 1833*, London 1835, 96, 166; Miss Pardoe, *The City of the Sultan*, London 1837, II, 137; Namık Paşa'nın resmi için bk. İ. A. Gövsa, *Türk meşhurları* 274; *Harb okulu tarihçesi* 1834-1945 (bas. y. yılı yok), s. 6-7 arası. Hell'in başarısızlığının sebebi olarak hâmisî Namık Paşa'nın gözden düşmesi gösterilmektedir (bk. Goutzwiler, *not 5'deki yer*, 12) halbuki Paşa'nın biyografyalarından bu hususta bir bilgi edinmek mümkün olmuyor.

karşılıyan Namık Paşa (1804-1892) onu Serasker Paşa ile tanıştırtır ve Hell, böylece Osmanlı hükûmeti ile temaslara geçer. Vezirler ile yapılan birçok görüşmeden sonra Hell nihayet Osmanlı hükûmeti ile bir anlaşma imzalar. Ayda 2000 kuruş aylıkla mühendis olarak hizmete giren Hell'in, ayrıca ikamet edeceği evi temin edildikten başka, kendisine günlük tayın tahsili de verilmişti. Talihin artık kendisine güldüğünü zanneden ve büyük sevinç duyan genç mühendisin üzerinde çalışacağı ilk iş, İstanbul'da Haliç'de, iki yüz metre uzunluğunda bir asma köprü projesi idi. 14 aralık'da arazi üzerinde incelemelerini bitiren Hell, üç hafta içinde Sultan II. Mahmud'a tasarladığı köprü'nün proje ve plânlarını sunabileceğini umuyordu.⁸ Bu arada Damad Halim Paşa, kendisinden Karadeniz boğazı ağzında yapılacak bir fener projesi de istemişti. De Hell bir taraftan çalışırken bir taraftan da yeni temaslar yapıyordu. Namık Paşa'nın aracılığı ile o günlerde Kaptan Paşa ile tanışmış ve tercümana lüzum olmaksızın onunla italyanca görüşmüştür.⁹ Kaptan Paşa ondan, top dökümü için Türkiye'deki madenlerden faydalanmanın çarelerini araştırmasını ister. Bu husustaki çalışmalarını yaparken kendisine ayda beşbin kuruş verilecek ve döküm başladığında ayrıca mükâfat alacaktır. Bütün bu projeler Hommaire de Hell'i sevinç içinde bırakmış ve bu ruh haleti içinde karısına uzun mektuplar yazmıştır. Hell, burada akrabası Amiral De Hell'in yakın dostu Elçi Vice-amiral Roussin

⁸ Daha Sultan II. Bayazıd (1481-1512) devrinde Haliç üzerine bir asma köprü yapmak fikri doğmuş, hattâ bu hususta Michelangelo (kşl. F. Sarre, *Michelangelo und der türkische Hof*, "Repertorium für Kunstwissenschaft" 32 (1909) 61-66; H. Schmidt, *Friedrich Sarre Schriften*, Berlin 1935, no. 57) ile Leonardo da Vinci (kşl. Topkapı sarayı, *Arşiv klavuzu*, İstanbul 1938-40, I,62,II, 168; F. Babinger, *Vier Bauvorschlage Leonardo da Vinci's*, Göttingen 1952) gibi batılı sanatçılardan istifade edilmek istenmiştir. Haliç üzerinde iki yakayı birleştiren ilk köprü, Sultan II. Mahmud zamanında Unkapanı ile Azapkapısı arasında kurulan ve malzemesi Tersanede yapılan Hayratiye köprüsüdür, Galip Alnar, *Haliçteki köprüler II, Unkapanı ile Azapkapı arasındaki ilk köprü*, Mühendis Mektebi (=Teknik Ü.) de verilen bir konferans, "Akşam" gazetesi, 15 V. 1939; Lutfi, *Tarih*, V, 59; ilk köprü'nün resimleri için bk. Miss Pardoe, *The Beauties of the Bosphorus*, London 1839, 116-117 arası; ve *Tanzimat I*, İstanbul 1940, levhalar kısmında iki ayrı resim. Köprüler hak. ayrıca bk. S. Eyice, *Galata hak. iki kitap*, "Tarih Dergisi" I (1949) 210, not 35. Hayratiye köprüsü, Jouannin-Van Gaver, *Turquie*, Paris 1840, 428'de bildirildiğine göre, 20 ekim 1836 tarihinde küşad olunmuştur.

⁹ Bu sırada Kaptan-ı Deryâ, Çengelöglü Tahir Paşa olmalıdır, kşl. Hafid Ef. *Sefinetü'l-Vüzera*, İstanbul 1952, yay. İ. Parmaksızoğlu'nun zeyli, 71.

(1781-1854) i de ziyaret eder.¹⁰ Artık istikbalinin garantiye alındığından emin olarak, genç eşi ile çocuğunu da, yanına İstanbul'a getirir. Fakat pek kısa bir süre içinde saadet dolu projeler birer birer yıkılır. En yakın hâmisi olan Namık Paşa'nın mevkiinden uzaklaşması ile Hell de unutulur, Serasker Paşa'ya teslim ettiği projeler ise Sultan'a sunulmadan bir köşede kalır.

İstanbul'da mühendis olarak giriştiği büyük işlerin böylece sona ermesi üzerine Hommaire de Hell bir araştırmacı olarak çalışmak yolunu tutar. Öğrendiğimize göre İstanbul'da oturduğu süre boyunca hazırlıklar yapar ve nihayet yola çıkar. Gayesi, Karadeniz kıyılarında, Güney Rusya'da ve Hazar denizi kıyılarında uzun bir inceleme gezisi yapmaktır. Bu seyahatte Kırım'ın *géognostik* bünyesini öğrenmek, Boğazın meydana gelişinin sebebini bulmak, ve nihayet evvelce Hazar denizi ile Karadeniz arasında bir bağlantı olup olmadığı sorusunu aydınlatmaktadır. 15 Mayıs 1838'de eşi ile birlikte yola çıkan Hommaire de Hell, seyahat notlarının kaleme alınmasını eşine bırakmıştı. Strasbourg'da basılan bu büyük seyahatname *Les steppes de la mer Caspienne, le Caucase, la Crimée et la Russie méridionale* (=Hazar denizi stepleri, Kafkasya, Kırım ve Güney Rusya) başlığını taşıyordu (1843, yayın yeri Paris).¹¹ Kitap üç cilt metin, bir cilt atlas'dan ibaret olup, için-

¹⁰ Amiral Albin Reine Roussin gemi miçoluğundan yetişerek İngilizlere karşı deniz savaşlarına katıldıktan sonra, 1817-1821 yıllarında Afrika ve Güney Amerika kıyılarında incelemeler yapmış ve yayınladığı haritalar sayesinde Fransız ilimler Akademisine üye seçilmiş, 1828'de Brezilya'ya, 1831 de Portekiz hükümetlerine birer protesto götürerek başarı ile geri döndüğünden 1833 'de Fransa hükümetini temsil etmek üzere İstanbul'a elçi olarak yollanmıştır. Osmanlı devletinin en nâzik bir devresinde 1839'a kadar bu görevde kalan Amiral (ve Baron) Roussin, yurduna döndüğünde bir süre Bahriye nezaretine getirilmiş 1843'de siyasetten uzaklaşmıştır.

¹¹ Hell'in Rusya seyahatnamesinin Hachette tarafından tek cilt halinde bir özeti de yayınlanmıştır. Son yıllarda Sovyet Rusya'da Hell'in bu seyahati ile ilgili olarak bir kitap yayınlandığını öğrenilmiş ise de adını ve mahiyetini tesbit etmek mümkün olmamıştır. H. de Hell'in Ankara'da Türk Tarih Kurumu kütüphanesinde iki eseri bulunmaktadır. Bunlardan biri, *Carte géologique et statistique de la Russie Méridionale* (= Güney Rusya'nın jeolojik ve istatistik haritası) Paris 1844 (1 : 2 000 000), diğeri ise *Les steppes de la Mer Caspienne*'in muhteşem ciltli, harikulâde bir nüshasıdır. Birinci cildin ilk sahifesindeki ithaftan öğrenildiğine göre bu güzel nüsha, bizzat Hommaire de Hell tarafından Sadrâzam Reşid paşa (1799 - 1857) ya takdim edilmiştir. Hell'in elyazısını ve imzasını ihtiva eden bu ithaf şu cümleden ibarettir: "A Son altesse le Grand Vizir Reschid Pacha, hommage de l'auteur, X. Hommaire de Hell."

de Hell tarafından alınan krokilere göre Férogio eliyle çizilmiş desenler bulunmaktadır. Üç metin cildinden ilk ikisinin tarihî ve tasvirî bilgilerle dolu olmasına karşılık üçüncü cilt ilmî ve teknik müşahedelere ayrılmıştır. Hommaire de Hell, Rusya'da beş yıl dolaşmış, incelemeler yapmış, Dnieper kıyısında Ekaterinoslav bölgesinde bulunduğu bir demir madeni sayesinde Saint Vladimir nişanı ile mükâfatlandırılmıştı. Hell'e bu bölgedeki çalışmalarında en büyük yardımcı, Kont Voronzoff idi. Hell'in notları yalnız muayyen konulara inhisar etmeyip, tarihî, iktisadî, sosyal, ticarî problemler ile de ilgilendiğini göstermektedir. Nitekim, Rusya'nın hatalı gümrük politikası yüzünden ticaret y. lınının Trabzon'a geçtiğini belirtmesi, ve bunu etraflı olarak açıklaması dikkat çekici müşahedelerindendir. Bizimle ilgisi az olan, Rusya seyyahati üzerinde fazlaca durmağı yersiz buluyoruz. Bu beş yıllık çalışma sırasında topladığı maden, fosil, etnoğrafya malzemesinden mürekkep zengin bir koleksiyonu Paris'e getiren De Hell, Fransız Coğrafya Kurumu (= *Société géographique de France*) na 6 şubat 1843'de üye seçilmiş, 1842 yılı sonlarından itibaren büyük kitabından başka, İlimler Akademisi'ne Hazar denizi ile Azof denizi arasındaki seviye farkı hakkında (= *De la différence de niveau entre la mer Caspienne et la mer Azof*) adında bir muhtıra (= *Mémoire*) sunmuştur. Fransa'da kaldığı üç yıl içinde eserini yayınlarken, 26 şubat 1845 de kendisine *Légion d'honneur* nişanı veriliyor ve Maarif nâzırı M. de Salvandy tarafından, Hell'den araştırmalarını Karadeniz'in güney kıyılarında da devam ettirmesi ve İran'a giderek, Hazar denizini o taraftan da incelemesi teklif ediliyordu. Bu seyahat, ziraat, dışişleri ve ticaret nezaretleri tarafından desteklendikten başka, Tabiat tarihi müzesi, Bahriye nezareti ve Nafia nezaretleri de yardımda bulunuyorlardı. Bir yıl süren bir hazırlıktan sonra Hommaire de Hell, 1846 şubatında Paris'den ayrılarak 18 Mayıs'da da Toulon'dan yola çıktı.

Hell'in bu ikinci büyük seyahatinde yanında eşinden¹² başka ressam olarak da Jules Laurens (1825-1901) bulunuyordu. Bu ressam Fransa hükûmeti tarafından genç araştırmacının yanında görevlendirilmişti. Hell'in ilk merhalesi İtalya oldu. Dolaşacağı bölgelerin eski kidenberi çizilmiş olan haritalarını kütüphaneye ve arşivlerde ince-

¹² Mme Hommaire de Hell'in de, *Réveries d'un voyageur*, Paris 1846, adlı bir şiir kitabı vardır.

lemek üzere Torino, Floransa ve Roma'ya uğramağı uygun gören Hell, Torino'da incelemeler yapar, notlar alır, burada Savoie kralı Charles Albert (1798-1849) tarafından kabul edilerek, kendisine yabancı ilim adamları için ihdas edilmiş olan altın madalya verilir. Hell, bu madalyayı alan ilk yabancıdır. Buradan ayrıldıktan sonra, çeşitli İtalyan şehirlerinde incelemeler yaparak Roma'ya inen Hell, bu şehirlerin arşiv ve kütüphanelerinde bulduğu eski haritalara dâir notlarını, Vicomte de Santarem (1790-1856)'in hâşiyeleri ile *Bulletin de la Société de géographie*'nin VII. cildinde 1847'de yayınlanmıştır. Bu araştırma, sonraları seyahatnamede de iktibas olunarak tekrar basılmıştır (kşl. *Voyage*, I, 1. kısım, s. 60-82).

Hommaire de Hell, ikinci büyük seyahatinin başlangıcı olarak gene İstanbul'u seçtiğinden, 1846 yılının temmuz ayı içlerinde, Napoli, Malta, Atina ve İzmir üzerinden İstanbul'a gelir. Eşini, Boğaziçinde, Tarabya'da Gravier adındaki bir fransız tüccarının evine yerleştiren Hell, ağustos başında, kendi ifadesi ile "... hiçbir araştırıcının hattâ hiçbir turistin teşebbüs dahi etmediği..." bir projeyi tatbik mevkiine koyar. Ufak bir kayıkla, Karadeniz'e çıkarak, Trakya kıyıları boyunca Varna'ya kadar uzanmayı tasarlıyarak, kayığın dört kişilik mürettebatından başka yanında ressam Laurens ile Joseph adında bir ahçı-uşak olduğu halde Kilyos, Karaburun, Terkos, Midye İğneada, Sizebolu'a uğrayıp bu yerlerde coğrafya, jeoloji, topoğrafya, arkeoloji ve hatta etnoğrafya ve tarih bakımından ilgi çekici müşahedeler yaparak yollarına devam ederler. Sonra, Burgaz, Ankialu, Misivri'e uğrayarak Varna'ya varırlar. Buradan karadan Balçık, Kavarna, üzerinden Köstence'ye ulaşırlar. Yolda, kıyıda Şebler'deki fener Hell'in bilhassa dikkatini çeker. "Hakikî bir âbide" olarak tarif ettiği bu güzel fenerin, H. 1182 (1768/69) tarihinde yapıldığını belirten taşı yerde bulan seyyah, böyle faydalı ve güzel bir eserin metrûk ve harap bir halde bırakılışının sebebini anlıyamadığını itiraf eder, hattâ bunun plânını dahi çizer. De Hell, Köstence'den, itibaren içerilere girerek, burada Tuna deltasında vaktiyle Romalılar tarafından, kuzeyden gelen akınları önlemek üzere yapılan tahkimatı araştırır. Çernovoda'dan Tuna boyunca Kalaç'a çıkarak buradan da 25 ekimde Jassi'e kadar uzanırlar. Hell, *Ferdinando Primo* adında bir avusturya vapuru ile İstanbul'a döner ve bütün kışı hazırlıklar ile geçirir. Vapurda tanıştığı Hayreddin Paşa'ya sonraları Diyarbakır vâlisi olarak rastlaması, karşılaştığı garip tesadüflerdendir.

Hommaire de Hell, 5 Mayıs 1877'de yanında eşi, General Jochmus ve ressam Laurens ile Karamürsel'e gider, buradan da İzmit'e uğrar ve bir Ermeni zenginine âit son derece muhteşem bir konakda misafir edilirler. De Hell başkanlığındaki grup, Sabanca gölü yakınında Köseköyü'nde çadırlarını kurarlar ve Hell, bu gölün İzmit körfezine bağlanması için açılması düşünülen bir kanalın etüdlerini yapar. Sadrâzama sunulan bu rapora, göre¹³, burada bir kanal açılması hiç değilse on iki-onbeş kadar mânia'ya ihtiyaç gösterdiğinden gerçekleşmesi imkânsızdır.¹⁴ Hell'in görüşüne göre en ucuz sistem, burada Amerika'da olduğu gibi ağaç-raylı tren işletmektir. Hell, Sakarya üzerindeki meşhur İustinianos köprüsünü oldukça etraflı surette inceler. İznik üzerinden Bursa'ya kadar uzanan heyet, buradan İstanbul'a geri döner. Kireçburnu sırtlarında çadırda yerleşerek akıntıları hakkında bir ay kadar incelemeler yapan Hommaire de Hell, büyük Anadolu ve İran seyyahatine hazırlanırken, eşini de Avrupa'ya yollamağı kararlaştırır. Boğaz hakkındaki raporunu ancak Tebriz'den Paris'e yollamış ve İlimler Akademisinde, Elie de Beaumont tarafından okunan bu rapor *Comptes rendus*'ler arasında yayınlanmıştır.

Hommaire de Hell son büyük seyyahatine önce kara yolundan başlar. Anadolukavağı'ndan 20 Haziran 1847'de yola çıkan grup, Karadeniz kıyısındaki ufak iskân yerlerine uğrayarak Şile, Kandıra

¹³ Sadrâzam'a sunulan kanal hakkındaki rapor, 29 mayıs 1847 tarihli *Courrier de Constantinople*'de basılmış (kşl. *Voyage*, 1, 23) tır. Seyahatnamede (*Voyage*, 1,2,260 v.d.) görülen raporun aynı olması muhtemeldir. Hommaire de Hell bundan başka, kömür istihsali ve gümüş madenleri hakkında olmak üzere Osmanlı hükümetine iki rapor daha sunmuştur.

¹⁴ İlkçağdanberi düşünülen çeşitli kanal ve bağlantı projeleri hak. bk. F. Gardner Moore, *Three Canal projects, Roman and Byzantine*, "American Journal of Archaeology" LIV (1950) 97-111; Osmanlı devrinde tekrar canlanmış, Savfet, *Karadeniz-İzmit körfezi kanalı*, "Tarihi Osmanî Enc. Mecmuası" III (1328) 948-956; J. von Hammer, *Umblick auf einer Reise*, Pesth 1818, 171; buradaki yanlış bilgilerin düzeltilmesi ve etraflı bibliyografya için bk. A.D. Mordtmann, *Anatolien* (yay. F. Babinger) Hannover 1925, 565, not 144 (F.B. in hâşiyesi); XIX. yüzyılda bu tasavvurlar yeniden ortaya atılmıştır, bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Sakarya nehrinin İzmit körfezine akıtılmasıyla Marmara ve Karadeniz'in birleştirilmesi hakkında vesikalar ve tetkik raporları*, "Belleten" IV (1940) 149-174, lev. LX-LXXI; ayrıca bk. Knight, *Le nouveau canal de la Mer Noire à la Marmara*, "L'Univers, Revue Orientale" sayı 4 (1-13 Mart) 1875, 211.

üzerinden Kefken'e buradan da Akçakoca'dan geçerek Düzce civarında Üskübî'ye giderler. Antik çağdaki adı *Prusias ad Hypium* olan Üskübî harabeleri Hommaire de Hell tarafından etraflı surette tasvir edilir. Buradan Ereğli'ye inerek, yollarına bu defa denizden devam ederler. Zonguldak, Filios, Bartınçayı ağzı'na uğradıktan sonra 16 temmuzda Amasra'ya gelirler. Hell, Amasra'nın eski harabelerini hayli etraflı surette inceler, ressam Laurens bunların güzel resimlerini çizer. İki yüz kuruşa kiraladıkları bir balıkçı kayığı ile İnebolu istikametinde tekrar Karadeniz'e açılırlar. Hell'in bu yolculuğunda yanında olanlar, Ermeni bir tercüman, Pierre adında bir uşak, bir kavas ve ressamı Laurens'dir. Hell, Sinop'dan Alaçam'a kadar yine kayıkla oradan da karadan, Bafra üzerinden Samsun'a gider. Buradan Çarşamba'da Haznedaroğullarından Hacı Ahmed Paşa'ya misafir olurlar. Terme'den geçerek Ünye'ye vardıklarında, Haznedaroğlu ailesinden Süleyman Paşa'nın yaptırdığı hârikulâde güzellikteki konakda misafir edilirler. Fatsa, Vona burnu, Ordu, Giresun, Tirebolu'dan geçerek Akçakale (Aitche-Kale)'ye uğrarlar. Harap kalenin tek bekçisi "İtalyan dilencisi gibi pejmürde kılıklı" bir kişidir. Seyyahlar nihayet Trabzon'a varırlar. Boş bir Ermeni evinde konaklayan Hell ve yanındakiler, buradaki Fransız konsolosu M. de Clairambault tarafından ziyaret edildiklerinde, konsolos Hell'e Sultan tarafından gönderilmiş müzeyyen altın tabakayı tevdi eder. Hârikulâde bir zenginlik ve ihtişamlı belki özel bir gaye güdülerken hazırlanmış olan hükûmet konağında o akşam Hell, Trabzon vâlisi İsmail Paşa tarafından kabul edilir. Tepedelenli Ali Paşa'nın yeğeni olan henüz genç yaşta İsmail Paşa, Hell üzerinde iyi bir tesir bırakmaz. Dar zekâlı gözüken bu şahsın harisliğinden, döneçliğinden ve yalancılığundan herkes şikâyet etmektedir. Trabzon'da ertesi gün Hell, Rus konsolosu, İtalyan menşeli De Gersi'yi, İngiliz konsolosu Stevens'i, ve Avusturya konsolosunu da ziyareti ihmal etmez. Seyyah Trabzon çarşısındaki malları fakir bulur. Fakat şehir temizdir. Eski vâli Abdullah Paşa sâyesinde de, büyük para sarfı ve yalnız Türk usta kullanmak suretiyle şehrin mahallelerine su temin edilmiştir. 10 Eylûl'de şehirde bir kolera salgını başladığı bir sırada Hell, Trabzon'dan ayrılır.

Seyyahlar artık Anadolu içlerine doğru ilerleyeceklerdir. At sırtında, Çevizlik (*Djévislik*)'den geçerek Gümüşhane'ye varırlar. Burada gümüş madenini ziyaret eden ve nasıl çıkarıldığı hakkında etraflı izahat veren De Hell, yoluna devam eder, bir Ermeni köyü

olan Fıgnan'da o derece hayal kırıklığına uğrar ki, "seyyah ve avrupalı gibi vasıflarının karşısında tamamen hissiz kalan bu Doğu hıristiyanları'nın davranışlarını "gâvurlara karşı en iyi misafirperverlik hisleri ile çırpınan müslümanlar" ile mukayese etmekten ve "hıristiyanların tamamen aleyhine olan hazin hükümlere varmaktan" kendisini alamaz. Deliktaş ve Eğin'den geçerek yollarına bu defa kelek ile devam ederler, ve böylece Kebanmaden'e ulaşırlar. Burada 1840 danberi Avusturyalılar gümüş madenlerini işletmekle meşgul bulunuyorlardı. Hell burada da Rumlar tarafından, bu endüstrinin baltalanmasına çalışıldığını, İngiltere, Fransa ve Almanya'da yetişmiş çok çalışkan ve gayretli Türk müdürün bile barınmadığını bildirirken şu sözleri de ekler : "Eğer bu tesisin tamamen mahvolması istenmiyorsa yapılacak tek iş çok acele olarak başına bir Avrupalı idarecinin getirilmesidir". Hell'e göre buradaki Rumlar ile, Ermeniler de geçinememektedirler. Hattâ o kadar ki, Rumlar, Ermenilerin Rum kızları ile evlenmesini önleyen bir de ferman elde etmişlerdir! Harput çevresi ise iyi ekilmiş ve kalabalıktır. Eski Harput'dan etrafda hepsi de mâmur oniki kadar köy görülebilmektedir. Kalabalık bir garnizon şehri olan burada hiç rum yoktur. Hell, evlerinin kapı çerçeveleri güzel işlenmiş taştan olan eski Harput'u gezer, ertesi gün ise, bir kaç yıldır Türk hizmetinde bulunan bir genç Avusturyalı hekim ile Harput'da yeni kurulan çok temiz ve "modern" bir hastahaneyi ziyaret eder. Seyyah, o devirde bu bölgede yabancıları tehdit eden üç büyük tehlikeyi, malarya, kolera ve Halep çıbanını da hatırlatır. Şehrin yarım saat uzağında ise metrük bir halde muazzam bir kışla vardır. Yine Harput bahsinde, Hell çok haklı bir şikâyetle bulunur ki, o da Türk idarecilerinin idare ettikleri yerler hakkında cehaletidir. Bunu önlemek için devletin her idareciden bölgesi hakkında bir rapor hazırlamayı istemesinin yerinde olacağını ileri sürer. Böylece devlet muntazam istatistiklere sahip olabileceği gibi, her yeni idareci de tâyin edildiği yer hakkında kolaylıkla bilgi edinebilecektir. Harput'dan sonra bir takım köylerden geçerek Gölcük'e gelen seyyahlar burada göl ortasındaki bir adacıkta bir manastır harabesi görürler. Nihayet bakır ocaklarının dumanları ile kendisini uzaktan belli eden Ergani madeni (*Archana-Maden*) ne varırlar. Burada Dicle üzerinde üç gözlü bir köprü vardır. Ergani bölgesini idare eden Süleyman Paşa'nın "inanılmaz bir pisliğin" hüküm sürdüğü konağına inerler. Burada da esas ocağı yapan Avusturyalılar, Rumların entrikaları karşısında her-

şeyi bırakarak kaçmışlardır. 7 Ekim günü Diyarbakır'a ulaşan Hell Keldânî mezhebindeki bir ihtiyara ait güzel bir evde konaklar. Vâlinin evinin hemen yanında bulunan eski bir kilise olduğu söylenen ve cephanelik olarak kullanılan çifte kubbeli eski bir yapıya büyük ilgi duyar. Hell'e göre burası aslında Araplardan kalma bir cami olmalıdır.

De Hell ve yanındakiler, 16 Ekim günü Diyarbakır'dan ayrılarak, Bismil, Sinan üzerinden Garzansuyu'na gelirler. Suyun öte tarafında *Chikonous* köyünde Kürt, Türk ve hıristiyandan başka Yezidîler ile de karşılaşır. Bu köyün yakınında Ghbezen (Erzen?) denilen eski bir şehir harabesi ile karşılaşır¹⁵. Bitlis yakınında Ziyaret (*Zéareth*) denilen ortası havuzlu bir tekkeyi gören seyyahlar¹⁶, bir tanesi tek gözlü ve harap olmak üzere köprülere sahip Bitlis'e varırlar. Yolda mütemadiyen muhteşem köprüler ve han harabelerine rastlayan seyyahlar, bu arada bir de bol gaz karbonikli bir madensuyu ile karşılaşır. Güzel bir taş işçiliğinin hâkim olduğu bir mimariye sahip binaları, hanları, çarşıları ile Bitlis, Hell üzerinde iyi bir tesir bırakır. Bitlis'den Tatvan istikametinde ilerlediklerinde, Van gölüne yaklaşırken "hârikulâde" bir han ile karşılaşır¹⁷ ve nihayet sefil yirmi evden ibaret olan Tatvan'a varırlar. Mümbit olan bu topraklardaki halkın fakirliğini Bedirhan Bey'in idare ettiği Kürt ayaklanması ile ilgili gören Hell, Van gölünün güney kıyısını takip ederek Van'a varırlar. Harap şehri, güzel bir kapısı olan büyük ve metrük

¹⁵ Bu harabeler ile ilgili olması muhtemel görülebilecek Erzen harabeleri vardır, kşl. Streck, *Erzen* mad. IA, IV, 337.

¹⁶ İslâm ziyaret yerlerinden biri olan bu mevki Peygamber devri tabiinden Üveys bin Emir el Karanî'ye nisbet edilen bir makam-türbedir. Burası en eski kayıt, Nasır-ı Hüsrev'in *Sefernâmesinde* bulunmaktadır, bk. Ch. Schefer, *Sefer Nameh, Relation du voyage de Nassiri Khosrau*, Paris 1881, 23, not 2. Burayı coğrafyacı El-Mukaddesî de zikreder. Son yıllarda bu harap türbe tamir edilmiştir, bk. H.S. Selen, *Doğu'da bir gezinti*, "Ülkü" Y.S. II, sayı 20 (1942) 14; M.K. Özergin, *Anadolu Selçukluları çağında Anadolu yolları*, I. Ü. basılmamış doktora tezi,

¹⁷ *Voyage*, IV, 264-265 'deki yol jurnalından anlaşıldığına göre, seyyahlar Bitlis ile Tatvan arasında üç han'a rastlarlar. Muhteşem olanı Tatvan'a en yakın mevkidedir. Sabah Bitlis'den atla yola çıkıp, saat 11 'de bu sonuncu hanı görürler ve saat 13 'de Tatvan'a varırlar. Diğer seyyahlar da burada bir takım hanlardan bahsetmişlerdir. Gabriel, *Voyage Archeologique*, 240, res. 177 de Bitlis'in dört km. kuzeyindeki Babşin hanının plân ve kesitini vermiştir. Babşin hanı Bitlis'e çok yakın olduğuna göre Hell'in bahsettiği olamaz bu Tatvan'a yakın bir yerdeki muhteşem yapı El-âman hanı olmalıdır.

camii, kaledeki “çivi yazılı” kitabeleri bildiren Hell, şehre bir saat uzakda 5 × 2m ölçüsündeki başka bir kitabeden de bahseder, kale hakkında izahat verir. O sırada kalede toplar ve bir piyade birliği vardır. Fakat Van kalesini önemli yapan “. . . ne tahkimatı ne de toplarıdır, önemi evvelâ kitâbelerde sonra da gayet sert olan kayada oyulmuş büyük gözlerdir.” Kalede tek islâm eseri değersiz bir camidir. 4 Kasım günü Van’dan ayrılan seyyahlar, Erçek gölünü güney kıyısından geçerek, Erçek köyüne varırlar. Bu bölge birçok kanal ile gayet iyi sulanmış ve iyi ekilmiştir. Nihayet Hell ve yanındakiler Saray’a gelirler. Burası Osmanlı devletinin sınırına çok yakın olduğundan kılavuzlar ayrılırlar. Perişan bir köyde geçirdikleri rahatsız bir geceden sonra, *Belatschik* adındaki bir köyden Kotur, Hoy istikametinde İran’a geçerler. 7 Kasım günü Hoy’da konaklayan seyyahlar, buradan itibaren İran içindeki seyyahatlerine başlarlar.

Hommaire de Hell’in İran’daki seyyahatini burada tafsilâtı ile belirtmeği lüzumsuz görüyoruz. Kış başlangıcında sert iklimli bir bölgede, en iptidai şartlara göğüs gererek incelemelerde bulunan heyet, 12 Kasım’da Tebriz’e varır. Burada 11 Ocak 1848’e kadar kalan Hell ve Laurens topladıkları notları sıraya koyarlar ve Hell, Paris’e üç uzun rapor gönderir. Gerek kendisi gerek ressamın sağlık durumları da pek parlak değildir. Kinin sayesinde biraz toparlanan seyyahlar karla kaplı yollarda 11 Ocak günü Tahran istikametinde hareket ederler. De Hell, garip bir hisle, 1667’de Miyâne (Mianeh) de hastalanarak otuzbeş yaşında ölen Fransız seyyahı Jean de Thevenot (1633-1667)’u hatırlar. Halbuki kendisi de yedi ay sonra, aynı yaşta iken İran’ın başka bir köşesinde her türlü bakımdan mahrum olarak hayata gözlerini kapayacaktır. Tahran’a 9 Şubat’ta ulaşan seyyahlar burada da uzun süre kalırlar. Hell’in sağlık durumu iyi değildir. Biraz kendini toparlayınca, Tahran’a getirilecek su için incelemelerde bulunmak üzere bir gezi yapar ve İran hükûmetine bu hususda uzun bir rapor sunar. Bu arada, Tahran’daki Fransız elçisi De Sartiges’in vatandaşı Hell’e karşı çok menfi davranışı da dikkat çekicidir. Nihayet Mayıs içlerinde, Hell artık iyileştğine kani olarak tekrar yola çıkar, Mazenderan’da incelemeler yaptığı sırada, Astarabad’da yolda Fatma Serdar adında muharip bir Türkmen kadını ile karşılaşır. Hell, Veramin üzerinden Tahran’a döner. Buradan güneye doğru inmek ve yıl sonunda Fransa’da olmak niyetindedir. Bu sırada eşine yazdığı bir mektupdan anlaşıldığına göre, İran’ı ve hal-

kını sevmemiştir. “Bütün tanımış olduğum milletler içinde muhakkak ki en az sempati duyduğum” diyerek vasıflandırdığı İranlılarda hiçbir iyi taraf görmemektedir. 2 Ağustos 1848’de Tahran’dan İsfahan istikametinde yola çıkan Hell at üzerinde dahi duramayacak derecede rahatsızdır. Devamlı nöbetlere, 42 dereceyi bulan sıcağa rağmen yoluna devam eden seyyahı, arkadaşları zaman zaman rahat ettirmeğe çalışmaktadırlar. 16 Ağustos’da İsfahan’a ulaşan seyyahlar, burada halk tarafından kötü karşılanır. Hell, İsfahan’ın Ermeni mahallesi olan Culfa’da Katolik rahibi Giovanni Daderian’nin evinde konaklar¹⁸. Fakat 21 Ağustos’da Hell’in nöbeti artar. Seyyah saatlerce süren nöbetten sonra kıpırdıyamıyacak haldedir. Yol defterine 23 Ağustos tarihinde kötü sağlık durumunu bizzat yazan Hell, ertesi günün tarihini atmış ise de artık birşey yazamamıştır. O devirde Culfa’da hekim olmadığından hiçbir tedavi görmeyen genç seyyahın durumu ağırlaşır ve 29 Ağustos günü artık konuşamaz bir duruma girer. Nihayet 30 Ağustos günü, otuzaltı yaşında olduğu halde, ruhunu teslim eder. Yanında misafir kaldığı rahip Giovanni Daderian tarafından dinî icapları yerine getirilerek ertesi gün kaldırılan cenazesi, Culfa’daki katolik Ermenilerin mezarlığına defnedilmiş ve sonraları eşi tarafından mezarı üzerinde şu kısa kitabeli sâde bir taş dikilmiştir:

HOMMAIRE DE HELL, VOYAGEUR FRANÇAIS, MORT A
ISPHAHAN, LE 30 AOUT 1848.

Hell’in Türkiye ve İran seyyahatının notları, Fransız Akademisi tarafından seçilen altı mütehasıs : Quatremère, Le Bas, Mohl, De Wailly, Wakenaer ve Guigniaut’dan mürekkep bir komisyon tarafından incelendikten sonra verilen raporda işaret edilen prensiplere göre eşi tarafından tanzim edilerek 1854-1860 yılları arasında dört cilt metin¹⁹ ve gayet büyük bir albumden ibaret olarak basılmıştır.

¹⁸ Aslında Ankara’lı bir ermeni olan ve İstanbul’da tahsilini yapan katolik misyoneri Giovanni Daderian (veya Derderian) başka Fransız seyyahları tarafından da tanınmıştır, kşl. E. Boré, *Correspondances et mémoires d’un voyageur en Orient*, Paris 1840, II, 381 ’de dev. ve 479.

¹⁹ Bu seyahatnamenin cild durumu şu şekildedir: Cild I (1854), I,2.kısım (1855), II, 1. kısım (1856) ve IV (1860). Görebildiğimiz dört ayrı nüshanın dördünde de cild II, 2. kısım ve cild III yoktur. Bu cildlerin hiçbir zaman basılmadığı anlaşılmaktadır. Komisyonun raporundaki tavsiyelere ne dereceye kadar uyuldu-

Metin ciltlerinden dördüncüsünün sonunda ayrıca, yolda alınan basit krokiler de bulunmaktadır. *Voyage en Turquie et en Perse exécuté par ordre du gouvernement français pendant les années 1846, 1847 et 1848* (=Fransız hükümetinin emri ile 1846, 1847 ve 1848 yıllarında Türkiye ile İran'da yapılan seyahat) adlı kitabı, ressam Jules Laurens'in 100'den fazla resmi ile süslü albumu ile Türkiye arkeolojisine ve Anadolu coğrafyasına faydalı bilgiler sağlayan bir kaynaktır.

II.

SEYAHATNAME VE RESİMLERİN ÖNEMİ

Hommaire de Hell ve Jules Laurens'in müşterek mesailerinin sonucu olan dört cild metnin, kitabe kopyaları ile eskizlerin ve nihayet herbiri bir tablo değerinde olan hârikulâde güzellikteki gravürlerin taranması büyük bir mesai gerektirecektir. Muhakkak ki Fransa'da bir arşivde Hell'in yayınlanmamış notları ve bir koleksiyonda Laurens'in basılmamış desenleri kendileri ile ilgilenecek bir araştırmacı beklemektedir. Bunların aralarında Anadolu arkeolojisi, Türk sanat ve medeniyet tarihi bakımından çok değerli şeylere rastlamak mümkündür. Diğer taraftan Hell'in coğrafya bakımından yaptığı müşahedeler ayrıca bu sahada salâhiyet sahibi bir araştırmacı tarafından incelenmeğe değer. Seyyahatnamesinin dördüncü cildinde (aslında ikinci cildin ikinci kısmında), geçtiği yerlerin jeolojisi, jeoloji eşantyonları katoğu, astronomi müşahedeleri, meteoroloji müşahedeleri bulunmakta, bu önemli ilmî raporları, her gün saat hesabına tutulan bir yol jurnalı takip etmektedir. Bu cildde ayrıca İstanbul Boğazının *nivellement*'i hakkında Elie de Beaumont'a mektubu da yer almıştır. Aynı cildin sonunda Hell'in Türkiye seyahatinde topladığı grek ve lâtîn kitabelerinin Ph. Le Bas tarafından hazırlanan açıklamalar ile kopyaları bulunmakta, bunu Hell'in krokilerinin izahı takip etmektedir.

Hommaire de Hell'in seyahatnamesi, bıraktığı notların yardımı ile eşi tarafından kaleme alındığından, muhakkak ki noksan veya hatalı taraflar hattâ belki de eklemeler vardır. Herşeye rağmen bu seyahatnameden istifade edebilmek için, yalnız seyahat hikâyesini

ğunu ve on defteri dolduran notlardan hangi ölçüde istifade olunduğunu, ancak Fransa'daki bu defterlerin incelenmesi ile bir sonuca varılabilir.

anlatan esas metni okumakla yetinmeyip, yol jurnalını (cild IV, 226-310) ve bilhassa, son cildin arkasındaki *in-8* levhaların izahatını (Cild IV, 374-408) dikkatle karşılaştırmak yerinde olur. Kitabeler veya jeolojik, coğrafî veya nebatlar hakkındaki bilgiler de muhtelif yerlerdeki notlar ile karşılaştırılmalıdır. De Hell'in eseri kolay istifade edilir bir kitap değildir. Biz, epigrafya, jeoloji, vs. gibi bilim dallarını ilgilendiren hususları bir tarafa bırakarak, bu kitapda gözüme çarpan tarih, arkeoloji ve sanat tarihi ile ilgili bazı noktaları belirtmekle iktifa edeceğiz.

Hommaire de Hell'in İstanbul hakkındaki müşahedeleri pek önemli sayılamaz, ancak avrupalılaştırma yolunda olan Tanzimat İstanbul'undaki ilk değişiklikleri tenkidci bir gözle inceler. 23 Ocak-2 şubat 1846 günlerinde İstanbul, Kasımpaşa, Beyoğlu, Galata ve Üsküdar'da vukua gelen 19 yangın, İstanbul yangınları hakkındaki listeye faydalı olabilir (s. 113)²⁰. Hell, Topkapı sarayında, Abdülmecid'e kadar Padişahların portrelerinin bulunduğunu bildirmekte (s. 120), İstanbul'da o sırada çıkan gazetelerin sayısını vermektedir. Karadeniz kıyısındaki Şebler feneri hakkında (s.173) yazdıkları da Türk yapısı bir feneri tanıtmak bakımından faydalıdır²¹. 1847 yılında İstanbul İzmit arasında haftada iki sefer yapan vapurlar ile bu yolun beş saatte alındığı öğrenilmektedir (s. 242). Dil iskelesinde (*Djeraba-Keuil?*) de bir burun üzerinde Del-Baba dediği bir yatur türbesi²² ile onunla ilgili efsaneden bahseder (s. 245). 267 m. boyundaki Sangarios köprüsü hakkında yazdıkları ise, bu önemli esere dair yazılanları tamamlamaktadır (s. 277). Bu köprü ile ilgili olarak

²⁰ Bu yangınları, şu iki İstanbul yangınları listesine eklemek lâzımdır: O. Nuri (Ergin), *Mecelle-i Umur-u Belediye*, İstanbul 1922, 1310 vd.; A.M. Schneider, *Die Braende in Konstantinopel*, "Byzantinische Zeitschrift" 41 (1941) 400.

²¹ Bu fener uzun süre terkedilmiş bir halde durmuştur, kşl. Taitbout de Marigny, *Pilote de la Mer Noire et de la Mer d'Azov*, İstanbul 1850, 36. Hydrographic Department Admiralty, *The Black Sea Pilot* (9. bas.) London 1942, 168 (fener ile kıyının s. 166-167 arasında 1844'a âit bir resmi de vardır), bu fenerin esası zamanımıza kadar gelmiştir (Capul Şabla olarak kayıtlıdır).

²² İzmid körfezinde Deli Baba efsanesi günümüze kadar Hell'in anlattığı şekilde yaşamağa devam etmiştir. Dr. M. K. Özergin, birkaç yıl önce bu efsaneyi hemen hemen farksız bir halde olmak üzere oradaki bir kayıkçıdan dinlemiştir. XVIII. yüzyılda yine bir fransız seyyahı tarafından yazılan ve İzmid körfezi kıyılarını tafsilâth surette anlatan bir elyazma seyahatname Atina'da bulunmuş olup, E. Dalleggio d'Alessio tarafından yayınlanmak üzere işlenmektedir.

hazırlanacak bir monoğrafyada bu bilgiler ile IV. ciltteki not (IV,381) faydalı olabilir. İznik'in eski eserleri hakkındaki müşahedeler şimdiye kadar burası ile ilgili çalışmalarda ihmal edilmiştir. O sırada harap bir durumda olan Ayasofya'da fresko resimler gören De Hell, bu binanın krokisi ile (IV, 383), meşhur lâhidin (IV, 381), ve tiyatro kalıntılarının başlıcalarını (197 ve IV, 382) tesbit etmiştir. Seyahatnamede Bursa hakkında işe yarar bir şeye rastlanmamakla beraber, burada sürgün olarak yaşayan Emir Beşir ve onunla Lamartine'den bahsedışı dikkate değer (s. 303)²³.

Karadeniz seyahatindeki müşahedeleri arasında, Şile'ye gelmeden Sofular iskelesi mevkiinde tesbit ettiği kayadan oyulmuş kalıntılar (s. 309) bir ipucu olabilir. Şile o devirde 375'i Türk olmak üzere 750 evlik bir kasabadır (s. 310). Kandıra (*Gandra*) da Orhan Gazi'ye izafe edilen bir cami (s. 312) ile bir çeşmede kullanılmış antik bir kitabe vardır (kşl. IV, 332, lev. III-IV)²⁴. Kefken adasında çeşitli eski kalıntılar arasında surlar, Bizans devrine ait yıkıntılar, bir kilise harabesi ve kayadan oyulmuş sarnıçlar vardır (s.313)²⁵. Daha doğuda terkedilmiş birçok köyün sıralandıklarını gören seyyah (s. 316) bunlardan bir tanesinde yaşlı serviler ile kaplı bir mezarlık tesbit eder. Akçaşehir (*Aktchecher*) civarında harabeler ve bir de kale vardır. (s. 318). Kıyıda içeride 150 evlik ufak bir kasaba olan Üskübî (*Prusias ad Hypium*), surları, kitabeleri, tiyatrosu ile hayli etraflı tanıtılır (s. 320, ve IV, 334-339, 353-375, 384-387)²⁶. Ereğli surlarını etraflı

²³ Emir Beşir Şihabî hakkında bk. A.de Lamartine, *Voyage en Orient* 1832-1833 Paris 1856, I,195 v.d. ; *Beşir Şihabî* mad. IA, II, 573; İstanbul'da Galata'da Katolik-Ermeni kilisesinde bulunan mezarı ile ilgili olarak bk. A. M. Schneider-M. Is. Nomidis, *Galata*, İstanbul 1944, 27.

²⁴ E. H. Ayverdi, *Orhan Gazi devrinde Mimâri*, A. Ü. İlahiyat Fak. Yıllık Araştırmalar Dergisi", (I 1956) 146, no. 65, bu cami H. 1297 (1881) de II. Abdülhâmid tarafından tecciden inşa ettirildiğinden eski yapıdan birşey kalmamıştır. Hell'in daha fazla tafsilât vermemesi veya Laurens'in bir resmini yapmaması üzücüdür.

²⁵ N. Fıratlı, *Bitinya araştırmalarına birkaç ilâve*, Belleten" XVII (1953) 15-16, da bugün Kefken'de görülen kalıntılar toplu olarak belirtilmiştir.

²⁶ E. Boré, *not 14 deki yerde*, I, 197 v.d. Üskübî'de Topçuoğlu İbrahim Bey'in hayli süslü konağında misafir kalarak buradaki antik kalıntı ve kitabeler ile meşgul olmuştur Fransız misyoneri Eugéne Boré (1809-1877) buraya 20 Mayıs 1837'de gelmiş ve topladığı kitabe kopyalarını Ereğli'den İstanbul'a göndermiş ise de bunlar kaybolmuştur. Burası hakkında dilimizde ufak bir yayını da vardır, A. Zuhurî Danişman, *Üskübî, Prusias ad Hypium*, Bolu 1934 (Halkevi neşriyatı: 2).

surette belirten De Hell (s. 324) buradaki mağaradan da bahseder, ayrıca bu bölgede yeni başlıyan kömür işletmeciliğini de ihmal etmez (s. 327). Aynı gün deniz yolu ile ulaştıkları *Longourda*, bugünkü Zonguldak'dan başka birşey değildir (s. 328). Burada kömürün oniki yıldan fazla bir süre önce keşfedilmekle beraber ancak beş yıldır işletildiğini, 40 kadar ocak ve 12 iskele olduğunu, 1500 kadar hırvat maden amelesi ile 300-400 kadar nakliye amelesinin çalışmakta olduğunu da kaydeder²⁷. Filyos'da bir basilika ile yalnız kuleleri duran bir kale (s. ve IV, 387, 329), halkı hayli vahşi olan Amasra'da metrük bir gemi tezgâhı, çarşıda ağaç-çekiciler, civarda Kuşkayası anıtı ile diğer harabeleri (s. 331, ve IV, 389) tesbit ederler. Surları, kitabeleri, 3000'i Türk olan 4500 nüfusu, kapısı bilhassa çok güzel olan camii, Boztepe'de harap bir türbesi olan Sinop oldukça etraflı anlatılır (s. 345). Halkı hayli tembel olan bu kasabada eski bir şapel ile bazı sarnıçlar da görülür. Tamamen yeni kurulmuş bir Türk kasabası olan Bafra'da o sırada bin kadar Türk evi ile (s. 354), Çarşamba'da oturan Hacı Ahmed Paşa'nın burada da muhteşem bir konağı vardır, ayrıca üç cami ile yirmi kadar çeşme yaptırmaktadır. Fakat bu sahilin en pis şehri Samsun'dur (s. 355). Halkı 100 ev kadar Türk, 20 ev kadar Ermeniden ibarettir. Rumlar Kadıköyü'nde yerleşmiştir. Bir kalesi vardır. Çok iyi bir idareci olan Hacı Ahmed Paşa Çarşamba'da oturmaktadır (s. 362). Canik vilâyetini idare eden bu şahsın canlı bir portresini burada bulmak kabildir. Çarşamba'da 1200 Türk, 200 Ermeni, 100 rum evi vardır. Ayrıca Paşa'nın muhteşem konağı bilhassa dikkati çeker. Çok zengin ve zarif bir konak daha doğrusu bir saray da Ünye'de Haznedaroğlu Süleyman Paşa'nınkidir (s. 366).²⁸ Bunu, Laurens kalemi ile ebedileştirmiştir. Tezgâhlarında o sırada

²⁷ Zonguldak Halkevi, *Cumhuriyet'in XV. yıldönümü hâtırası*, 1938, 5, de Zonguldak adının menşei hakkında hiçbir inandırıcı olmıyan üç fikir ileri sürülmekte ve kömürün 1829 da bulunarak 1865 de işlenmeye başladığını bildirmektedir. A. Naim, *Zonguldak havzası, Uzun Mehmet'ten bugüne kadar*, İstanbul 1934, 18'de kömürün H. 1264 (1848) de istihsale başlandığı Abdülmecid'in bir fermanından öğrenildiğini yazmaktadır.

²⁸ Bu havalide, elli yıl kadar hâkim olan Hazinedaroğulları hakkında bk. R. Vadala, *Samsun, passé-présent-avenir*, Paris 1934, 21. Kâzım Dılcimen, *Canik beyleri*, Samsun 1940, 63 de, Canikli Hacı Ali Paşa ve evlâtlarının hazinedarı iken başlıbaşına bir âyân sülâlesi kuran hazinedaroğulları hakkında da aynı yazarın başka bir eser hazırladığı haber verilmekte ise de bu güne kadar bu araştırmanın basıldığını bilmiyoruz.

yirmi iki gemi yapılan Ünye'de vâdi dibinde haşmetli bir kale harabesi vardır. Ayrıca kayadan yontulmuş bir anıt da dikkati çeker (kşl. Levha : XVIII, b). Harap kalesi olan ve 25 evden ibaret perişan bir köyden ibaret Fatsa'da civarda bir dere (Polemona) kenarında dikkat çekici yuvarlak plânlı bir kilise yıkıntısı vardır (s. 369, ve IV. 393). Ayrıca Laurens tarafından resmi de yapılan bu bina, sekiz köşelidir ve duvarlarında fresko resim kalıntıları vardır. İki saat ileride, Kayakale adacığında, Ahmed beyin konağının yakınında harap bir Türk binası görülür (s. 370). Ordu, 300 Türk, 200 rum, 80 ermeni evinden ibarettir (s. 371). 600 evden ibaret (150 rum) Tirebolu'da yine muhteşem bir konak ile karşılaşılır (s. 374). Burada ayrıca, şehrin ilerisindeki burun üzerindeki kale harabesinin ortasında bir bizans şapeli tesbit eder (IV, 394)²⁹. Bu, önünde dört sütunlu bir sundurması olan, kubbeli, tek apsisli bir binadır. Gümüşhane'de ise daha değişik tipde bir kilise mevcuttur (IV, 395). Hell, Karaçay köyündeki müdür evinde, ahşap başlıklı direkler ile bindirme tekniğinde yapılmış ahşap bir tavan görür (s. 396). Anadolu içindeki seyahatte her neden ise, eski eserler üzerinde durulmayıp, coğrafi müşahedeler tercih edilmiştir. Harput (s. 422) ve Diyarbakır (s. 439) eski eserlerinden en fazla bahsedilen yerlerdir. Diyarbakır'da surlar, kapıları ve burçları ile Ulucami (s. 451) uzun uzadıya anlatılmış ayrıca, Hell'in eskiden bir cami olduğunu tahmin ettiği ve o sırada cephanelik olarak kullanılan çifte kubbeli büyük bina üzerinde durulmuştur (s. 441, 450, IV, 398). Hell, içkalenin ortasındaki yığma tepenin üzerinde evvelce belki bir saray olan bir bina yıkıntısından da bahseder ki (s. 447), bunun 1961'de kazı sonunda döşemesi bulunan saray olması muhtemeldir.³⁰ Bitlis bölgesinde yol üzerinde birçok köprü ve bilhassa kervansaray'dan bahsedilmekte ise de, ancak *itinéraire*'in yardımı ile yerleri bir dereceye kadar tesbit olunabilen bu binaların mahiyetleri hakkında maalesef fazla bir şey öğrenilememektedir. Arkeoloji ve sanat tarihi bakımından bazı dikkat çekici bilgiler verilen son önemli meskûn yer, Van (s. 506)'dır. Burada kapısı tuğla tezyinatı

²⁹ David Wienfield tarafından Trabzon dolaylarındaki bütün eski Bizans kiliseleri hayli yorucu bir çalışma sonunda tesbit edilerek incelenmiştir. "Anatolian Studies" de yayınlanacak olan bu uzun makalede, Tirebolu'daki kilisenin bulunmadığı belirtilmiştir.

³⁰ İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, Sanat tarihi kürsü ve Enstitüsünün öğretim ve araştırma çalışmaları 1943-1962, İstanbul 1962, 67-71.

ve tuğladan kûfî yazılara sahip cami bilhassa dikkat çekicidir,³¹ ayrıca kale ve kayadan oyulmuş odalar ile kitabeler üzerinde de durulur.

Hommaire de Hell'in bu uzun yolculuğu sırasında yanında ressam Jules Laurens'den ve, ahçı, tercüman vs. gibi yardımcılarından başka bir de uşak vardır. Batı Karadeniz seyahatinde Joseph adında birisi, Anadolu seyahatinde ise Pierre adında bir kimsedir. Hell'in ölümünden az sonra, Alman orientalist ve seyyahı A.D.Mordtmann (1811-1879) Erdek'de yerleşmiş, Segond adında bir Fransız ile karşılaşmıştır ki, bu şahıs ona vaktiyle Hell'in yanında bulunduğunu söylemiştir.³² Fakat hiç şüphesiz bu azimli araştıracının hâtırasına adı sıkı sıkıya bağlı olan yol arkadaşı, ressam Jules Laurens'dir.

Jules Joseph Augustin Laurens, 26 Temmuz 1825'de Vaucluse'de Carpentras kasabasında doğmuş, kardeşi Jean Bonaventure Laurens (1801-1890) in, sonraları Montpellier ve Paris'de P. Delaroche (1797-1856)in yanında yetişmiştir. Laurens, 1846'da Hell ile Türkiye ve İran seyahatine çıkmış ve ölümü üzerine, 1849'da Fransa'ya binden fazla resim ile dönmüştür. Bu resimlerin bir kısmı seyahatnamenin albümünde yüz büyük levha halinde basılmıştır. *Illustration* ve *Magasin Pittoresque* ve diğer bazı dergilere resimler yapan Laurens, gerek kendi eserlerinden gerek Isabey, Delacroix, Troyon, Diaz, Flandrin, Decamps, Th. Rousseau gibi ressamların tablolarından litoğrafyalar meydana getirmiştir. En güzel renkli litoğrafyaları, Bertaut'nun *Les artistes anciens et modernes* ile *Les artistes contemporains*'inde yayınlanmıştır. Akvarel tekniğinde çalıştığı tercih eden bu çok velûd sanatçı, bir taraftan da *Illustration*, *Cigale*, *Magasin pittoresque*'de makaleler yayınlamış, *La légende des ateliers* adlı eseri kısmen *Journal des Arts* da basılmıştır. 1864'de *Album des Dames, types et portraits de femmes peints d'après nature* adı ile bir album yayınlamıştır. Jules Laurens, Vaucluse'de Saint Didier'de 5 Mayıs 1901'de ölmüştür³³.

³¹ Bu önemli anıt hakkında etraflı bir araştırma olarak bk, W. Bachmann, *Kirchen und Moscheen in Kurdistan*, Leipzig 1913, 69 v.d. lev. 59-63. Bachmann kapını tuğla bezemelerini ve yazılarının mevcudiyetini te'yid eder.

³² A. D. Mordtmann, *Anatolien* (yay. F. Babinger), Hannover 1925, 107.

³³ L. Labande, *Jules Laurens*, Paris 1910, adlı monoğrafyayı maalesef görmedik, hayatı hak. toplu bilgi ve gerekli bibl. için bk. U. Thieme-F. Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*, XXII, 446-447.

Jules Laurens'ın Fransa'nın birçok müzelerinde dağınık olarak eserleri bulunduğu tesbit olunmuştur. Angoûleme, Avignon, Bagnères de Bigorre, Beergues, Carpentras, Clermont, Metz, Montpellier, Mulhouse, Narbonne, Orléans, Paris (Musée de l'Art moderne), Rouen, Sete, Toulon müzelerinde eserleri olduğu bilinmektedir. Bunların bazılarının adları mahiyetlerini belirtemeyecek şekilde olmakla beraber aralarında kesin olarak yurdumuz ile ilgili bulunanlar da vardır. Nitekim, Angoûleme'de *Türk mezarlığı*, Montpellier'de *Bir Anadolu hâtırası*, Mulhouse'da *Bir Boğaziçi hâtırası*, Paris'de *Van kayası* adlı eserleri bulunmaktadır. *Sinop dolaylarında Karadeniz kıyılarını* tasvir eden bir deseni 1933'de bir özel koleksiyonda 100 franga satılmıştır³⁴. 1956'da Jules Laurens imzalı, Anadolu hisarını tasvir eden yağlıboya çok güzel bir tablo İstanbul piyasasında üç bin lira havalisinde satışa arzedilmiş, fakat maalesef bu sanatçının memleketimiz bakımından önem ve değeri takdir edilmediğinden, başlıca müze ve ilgili müesseselerin haberdar edilmelerine rağmen ilgi görmemiştir³⁵. Sergilerde birçok mükâfat alan ve 1868'de Fransa devleti tarafından *Légion d'honneur* nişanı ile mükâfatlandırılan Laurens muhakkak ki birinci berecede bir sanatçı olmamakla beraber, son derece çalışkan, çok kuvvetli bir kaleme sahip ve gördüğünü hayret verici bir mükemmeliyetle aksettirebilen zarif ifadeli bir desinatör idi.

Hommaire de Hell seyahatnamesinin Laurens tarafından hazırlanan büyük boyda litoğrafya levhaları 1853'den itibaren yirmi levhalık fasiküller halinde Paris'de Lemercier basımevinde basılarak Pierre Bertrand kitapevi tarafından satışa çıkarılmıştır. Aralarında bazıları harita, yol güzergâhları, jeolojik arazi kesitleri ve kitabe kopyaları olmak üzere 119 büyük levha teşkil eden bu desenlerin hemen hemen ekserisini bizzat Laurens tarafından litoğrafya olarak

³⁴ E. Bénézit, *Dictionnaire critique et docum. des peintres, sculpteurs, dessinateurs et graveurs* (yeni baskı), Paris 1952, V, 436 da Laurens'in eseri bulunan başlıca müzelerin listesi vardır. Bu liste Thieme-Becker, *Kunstler-Lexikon*'daki ile tamamlanarak yukarıdaki liste meydana getirilmiştir.

³⁵ Bu tablo, 1958 'de Irak kralı II. Faysal tarafından Bağdat'da yaptırılan yeni sarayı süslemek üzere satın alınmış, fakat Irak ihtilâlinde sonra ne olduğu öğrenilememiştir.

işlenmiş, ancak büyük manzaralar Cicéri adında bir litoğrafyacının elinden çıkmıştır.³⁶ Bugünkü Türkiye ile ilgili olan levhalar şunlardır:³⁷

- I. Başlık levhası, Sinop camii kapısı.
- II. Hasköy sırtlarında musevî meşatlığı.
- III. a. İzmit surları, b. Sapanca gölü yakınında eski köprü.
- IV. Bursa'da eski kervansaray.
- V. a. Rumelihisarı, b. Ceneviz kalesi.
- VI. Rumeli feneri.
- VII. Kidendere'de Rumeli'nin Karadeniz sahili.
- VIII. Rumeli'de Türk ve Rum tipleri.
- IX. Midye'de kayadan oyulmuş Bizans binası.
- X.-XIV. Bulgaristan ile ilgili resimler.
- XV. Şile.
- XVI. a. Üskübî surları, b. Üskübî'de Roma köprüsü
- XVII. Üskübî'de antik tiyatro.
- XVIII. a. Üskübî'de antik tiyatro'nun kapısı, b. Ünye yakınında kayadan oyulmuş antik mâbed.
- XIX. Ereğli kalesi kapısı.
- XX. Karadeniz'de Güzelcesaray'da bazalt kayalıklar.
- XXI. Amasra'nın genel görünüşü.
- XXII. Amasra, a. Akropol'un Ceneviz devrine ait kapısı, b. Bizans devrine âit (!) bina kalıntısı.
- XXIII. Amasra, Bizans devrinden kalıntılar.
- XXIV. Amasra'da Roma ve Bizans devrinden kalıntılar.
- XXV. a. Haciveliolu'nda Türk çeşmesi, b. Çarşamba'da Türk ocağı.

³⁶ Ressam ve litoğrafya ustası Eugène Cicéri (1813-1890), litoğrafya sahasında Fransa'nın en velût sanatçısı olarak bilinir. Bilhassa manzara resimlerinde bütün meharetini gösteren Cicéri, 1854'de V. Adam ile Kırım seferine dair resimler de yapmıştır, bk. Thieme-Becker, *ay. esr.* VI, 570.

³⁷ Bu levhalardan birkaçı, vaktiyle mimar ve sanat tarihçisi H. Saladin tarafından kopya edilerek, İslâm sanatı hakkındaki kitabında yayımlanmıştır, bk. H. Saladin, *Manuel d'art musulman, I Architecture*, Paris 1907, res. 18 (levha XV), 350 (lev. XXXIII), 351 (lev. XLIV, a), 352 (lev. XXV, b), 353 (lev. XLIV, b), 354 (lev. XXV, a), 355 (lev. IV) 356 (lev. XLI); Ünye ve Tirebolu konaklarının Refik Gökkan tarafından renklendirilen reproduksiyonları şu yazı ile yayımlanmıştır, S. Nüzhet Gerçek, *Yabancı gözü ile sivil mimarimiz*, "Güzel Sanatlar, V (1944) 39 ve 40-41 arasındaki levha.

- XXVI. Sinop.
 XXVII. Eski Sinop camii avlusu, b. Sinop camii avlusu.
 XXVIII. Sinop kalesi.
 XXIX. Çarşamba.
 XXX. Ünye'de eski Türk konağı.
 XXXI. a. Fatsa (Polemona) da eski kilise, b. Tirebolu'da kilise.
 XXXII. Giresun genel manzara.
 XXXIII. Tirebolu'da Türk konağı,
 XXXIV. Ünye ve Tirebolu konaklarından detaylar.
 XXXV. Karadeniz halkından türk ve rumlar.
 XXXVI. Trabzon Ayasofyası.
 XXXVII. a. ve b. Trabzon Ayasofyasının detayları ve iç görünüşü.
 XXXVIII. Deliktaş dağ yolu, b. Kebanmaden'de kelek ile seyahat.
 XXXIX. Fırat üzerinde köprü.
 XL. Diyarbakır kalesi.
 XLI. Diyarbakır kalesinde büyük burç, detayları ile kapılardan birinin detayı.
 XLII. Diyarbakır Ulu cami avlusu.
 XLIII. Ulucami'den detay.
 XLIV. a. Kuzey Mezopotamya'da Kadıköyünde Türk evi, b. Diyarbakır'da keldânî evi.
 XLV. Diyarbakır'da keldânî evi detayı.
 XLVI. Türk ve Kürtlere ait çömlek ve cam işleri.
 XLVII. Garzan bölgesi.
 XLVIII. Kürt kıyafetleri.
 XLIX. Bitlis.
 L. Van
 LI. Van kalesi.

Albüm'ün levha LII'den itibaren resimleri hep İran hakkındadır. Ayrıca bunların arasında Anadolu ile ilgili teknik bazı resimler-haritalar ile kitabe kopyalarından başka, De Hell'in 20 Ocak 1847'de İstanbul'da çizilen ve Mme. de Hell'in Hyères'de çizilen portreleri de bulunmaktadır. Ayrıca, IX ve LVI numaralı levhalarda De Hell'i kompozisyonun içinde teşhis etmek mümkün olmaktadır. Nihayet lev. C de, içinde De Hell'in de ebedî uykusunu uyuduğu, İsfahan yakınındaki Culfa mezarlığını tasvir eder.

Bu resimlerin içlerinde sanat tarihi veya şehir tarihi bakımından değerli olanlar hiç de az değildir. Nitekim, Hasköy sırtlarında meşatlık (Lev. II), gerek şekil gerek tezyinat bakımından çok ilgi çekici olan musevî mezar taşlarını aksettirmektedir. Antik Nikomedia yâni İzmid'in surlarından pitoresk görünüşde (Lev. III, a), bu eski tahkimatın 120 yıl önceki görünüşü üzerlerindeki Türk evleri ile canlı bir şekilde aksettirilmiştir. Fakat aynı levhadaki köprü resmi arkeoloji ve tarih bakımından en önemli eserlerden biridir. Bu, Adapazarı yakınında Beşköprü, veya Sangarios veya Iustinianos köprüsü olarak bilinen eserdir. 559-560 yıllarında yapılan³⁸ ve Bizans profan mimarisinin ayakta kalabilmiş nâdir örneklerinden olan bu anıt, Laurens'in gravüründe eski hâli ile, birçok aksamını henüz kaybetmeden önceki şekli ile görülebilmektedir. Böylece bu resim ile seyahatnamenin diğer ciltlerindeki onunla ilgili bilgiler ve krokiler, büyük bir vesika değerine sahiptirler³⁹. Ceneviz kalesi (lev. V, b)'ni tasvir eden gravür'de Anadolu kavağı sırtlarındaki meşhur Yoros kalesinin çifte kuleli medhali tasvir olunmuştur.⁴⁰ Levha IX. da güzel genel resmi ile birlikte çeşitli detayları bulunan Midye'deki Bizans mağara-kilisesi resimleri de büyük ölçüde birer vesika değerine sahip sayılabilirler. Tesbit edebildiğimize göre bu kayadan oyulma ayazma ve kilise ile manastır müstemilâtını ilk olarak etraflı surette inceleyenler De Hell ile Laurens'dir. Bulgar araştırmacılarından Škorpil tarafından incelenerek⁴¹

³⁸ Prokopios, *De Aedificis* (Loeb baskısı), V, 111, s. 326/327.

³⁹ Eski seyyahların çoğunun gördüğü bu değerli köprünün az tanınmış eski bir fotoğrafı için bk. Colmar von der Goltz, *Ein neuer Scheinweg nach dem Osten*, "Vom Fels zum Meer" II (1893) 457; diğer bir resmi için bk. Ch. Diehl, *Justinien et la civilisation byzantine au VIe. siecle*, Paris 1901, 294, res. 108; aynı klişe, J. Ebersolt, *L'architecture byzantine*, Paris 1934, lev. XLIII, ayrıca kşl. s. 98. Bütün eski kayıtları derleyerek, gravür, kroki ve fotoları toplayarak, aynı zamanda köprünün şimdiki durumunu belirten doğru ve eksiksiz bir rölövesi ile etraflı bir monoğrafyanın ilim âlemine sunulması yerinde olacaktır. N. Fıratlı, *The Sangarius Bridge*, adı ile *X. Millelilerarası Bizans Tetkikleri Kongresi (İstanbul 1955) Zaburları*, İstanbul 1957, 134 'de çok kısa özeti verilen tebliğ kongrede okunmadığı gibi, metni de şimdiye kadar yayınlanmamıştır. Diğer taraftan, Talia Balcıoğlu, *Adapazarı, tarihi ve coğrafyası*, İstanbul 1952, 19 v.d. da köprü hak. işe yarar bir bilgi bulunmamasına karşılık, T. Tarkan, *Adapazarı ilçesi*, (bas. yeri ve yılı yok) da beş güzel fotoğrafı vardır.

⁴⁰ Bu gravürü kşl. A. Gabriel, *Les châteaux turcs du Bosphore*, Paris 1943, 79, lev. XXII, 1.

⁴¹ K. Škorpil, *Arkeologijski beleški ot Strance planina, = Istranca ovasında bulunan arkeoloji anıtlarına dair mülâhazalar*, "Bulletin (=Izvestija) de la Société archéologique Bulgare" III 243 vd; ve res. 141.

yayınlanan bu mağara-kilisesini 1961 yazında üç gün devamlı olarak inceleyip, rölövesini çıkarttığımız sırada, en dipdeki ayazma kısmında, tam bir zifiri karanlığın hüküm sürdüğü bir köşesinde kaya üzerine oyulmuş olarak: DE HELL 1846 yazısını bulduğumuza da burada işaret edelim.⁴² Levha XV, Şile'nin sahilden meşhur adacığı ile üstündeki kuleyi 1846'daki hâli ile tasvir etmektedir.⁴³ XXI-XXIV, sayılı levhalarda Amasra'nın çeşitli manzara ve eski eserlerini bulmak kabildir. Genel görünüşde Amasra, batı cihetindeki Küçük liman tarafından tasvir olunmuştur. Gravürde ön plâni teşkil eden pitoresk *Kefaser* kayalıkları maalesef son yıllarda taş elde etmek için parçalanarak yok edilmiştir. Böylece Laurens'in bu resmi, Amasra'nın hakikî simâsının belki de yegâne hâturası olarak kalacaktır. Üzerinde Cenova armaları bulunan Zindankapısı denilen kapı aynı şekli ile durmaktadır. Bizans devrine âit kalıntılar olarak gösterilen yüksek cepheli harabe ise (Lev. XXII, b), 1949'da ancak kısmen duruyordu. Gravürde bir üst katı olduğu farkedilen bu muntazam taştan yapılmış antik binanın kemerli kapısı henüz mevcuttur. İleride bu eski eser hakkında etraflı bir etüd yapıldığında Laurens'in gravürü değerli bir vesika olacaktır. Yine yanlış olarak Bizans devrine ait bir bina olarak işaret edilen harabe ise, Bedesten adı ile tanınan yıkıntıdan başka birşey değildir. Aslında belki bir Roma devri hamamı olan ve duvarlarında *opus reticulatum* tekniğinde örgüler bulunan bu büyük bina Laurens'in kalemi ile 1847'deki hâli ile görülebilmektedir. Lev. XXIV.'deki resimlerden en değerlisi, eski Amasra-Bartın yolu üzerinde kayadan yontulmuş dağ geçidinin kenarında, yamacın kayalık sathına yontulmak suretiyle işlenmiş Kuşkayası denilen Roma devri anıttır.⁴⁴ Hell ve Laurens, o devrin araştırmacılarının çoğu gibi, çeşitli şeylere ilgi duyarlar. Nitekim, Amasra'da Roma devrine âit bir heykel kaidesi⁴⁵, saçağı güzel ahşap direklere

⁴² Midye'deki araştırmalarımızı da içine alan Trakya hakkında etraflı bir çalışmamız ayrıca yayınlanacaktır.

⁴³ Şile adacığı üstündeki kale hak. bk. N. Fıratlı, *Şile ve Kalealtı*, "T. Turing ve Oto. K, Belleten,, sayı 120 (Ocak 1952) 18-20.

⁴⁴ Bu anıt hakkında kısa bir araştırma evvelce tarafımızdan yayınlanmıştır, S. Eyice, *Das Denkmal von Kuşkayası bei Amasra (Paphlagonien)*, "Istanbul Mitteilungen" 6(1955) 109-112, lev. XIV-XV.

⁴⁵ Sextus Vibius Gallus'a ait bir heykelin kaidesi olan M. S. II. yüzyılda yapılan bu taş, 1894 'de İstanbul Arkeoloji Müzesine getirilmiştir, bk. G. Mendel,

dayanan bir çeşme (Lev. XXV), Zarif tezyinat ile kaplı davlumbazı olan bir Türk ocağı (Lev. XXV), Ünye'de harikulâde bir mimâriye sahip Barok üslûplu eski bir konak (Lev. XXX), Tirebolu'da yine aynı derecede muhteşem olmakla beraber metrûk bir halde bulunan diğerk bir Türk konağı (Lev. XXXIII) ve bunların çeşitli detayları, ahşap aksamlarının tafsilâtlı resimleri (Lev. XXXIV), Yukarı Mezopotamya'da Kadıköyünde bir Türk evinin içi (Lev. XLIV) ile Diyarbakır'da bir ev ve bunun detayları (Lev. XLIV-XLV) Anadolu'nun sivil mimarisi hakkında büyük faydalar sağlayacak önemli vesikalardır. Amasra manzarası gibi diğerk bazı manzaralar da tablo değerklerinden başkaka tarihî bir değere de sahip bulunmaktadırlar. Böylece Çarşamba (Lev. XXIX) ile Giresun (Lev. XXXII) Bitlis (Lev. XLIX) ve Van (Lev. L) ın 120 yıl önceki genel görünüşleri hakkından emniyetle bir fikir edinmek mümkündür. Trakya ve Anadolunun muhtelif yerlerinden, arazinin genel manzarasını gösteren, ve kanaatimize göre vesika değeri nisbeten az olan resimlerin de bugün bir tarihî değere sahip oldukları muhakkaktır. Hell-Laurens albümünün arkeoloji ve sanat tarihi bakımından değeri, Üskübî (Prusias ad Hypium), Amasra, Midye vs. nin resimlerine inhisar etmemekte, burada Sinop'da Süleyman Tayboğa (Alâeddin) medresesinin⁴⁶, Sinop ve Diyarbakır kalesinin⁴⁷, Diyarbakır Ulucamiinin,⁴⁸ Van yukarı kalesinin de resimlerine rastlanmaktadır.⁴⁹ Bizans sanatı bakımından ise albumda Midye'deki kaya kilisesinden başkaka, Fatsa'da yıkık bir kilisenin resmi ile Tirebolu'da bugün artık mevcut olmıyan başkaka bir kilisenin gravürü zikredilebilir. Yine Bizans sanatı bakımından önemli bir vesika,

Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines, Istanbul 1914, III, 388 v.d. ve oradaki bibl.

⁴⁶ Bu bina hakkında bk. M. Şakir Ülkütaşır, *Sinop'da Selçukîler zamanına ait tarihi eserler*, "Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi" V (1949) 140.

⁴⁷ Diyarbakır surları hakkında, A. Gabriel, *Voyage archéologique dans le Turquie Orientale*, Paris 1940, 85 v.d.

⁴⁸ Vaktiyle J. Strzygowski, *Amida*, Heidelberg 1910, adlı kitapla hakkında koca bir monografya meydana getirilen bu anıt ayrıca Gabriel tarafındanda incelenmiştir, kşl. *Voyage*, 184 v.d.; ayrıca Basri Konyar, *Diyarbakır, II'de de etraflı bilgi vardır*.

⁴⁹ Van sitadeli hakkında bk. Lehmann-Haupt, *Armenien einst und jetzt*; Kir-sopp-Silca Lake, *The Citadel of Van*, "Asia Magazine" (February 1939), H. Bossert, *Alt-Anatolien*, Berlin 1942; K. Lacke, *Van'da yapılan hafriyat (1938)*, "Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi", IV (1940) 179-191.

Levha XXXVI ve XXXVII i kaplıyan, Trabzon Ayasofya'nın dışarıdan ve içeriden gravürleridir. Daha önce fransız Ch. Texier tarafından da hayli acele resimleri yapılan bu önemli anıtın Laurens tarafından çizilen resmi, bugün sanat tarihî araştırmacılarını oldukça düşündürülen problemlere ışık tutacak mahiyettedir. Nitekim, evvelce binanın aşağı duvarlarında dahi mevcut olan fresko resimler görüldükten başka, güney cephede, kavisli alınlığın içinde, Texier'nin resminde nisbetsiz derecede büyük gösterilen, ve şimdi hiçbir izi görülmiyen melek kabartmaları hakikî nisbet ve biçimleri ile işaret edilmiştir.⁵⁰

Albüm'ün sonunda başlıbaşına bir seri teşkil eden teknik resimlerin ve bu arada aslına sâdik bir şekilde âdeta birer tablo gibi işlenmiş kitabe kopyalarının burada üzerinde durmuyoruz. Yalnız şuna işaret etmek yerinde olacaktır ki, eğer bu seyahatname, bizzat Hommaire de Hell tarafından kaleme alınarak, Laurens'ın yolda çizdiği bütün resimler ile süslenbilmiş olsaydı, herhalde Texier veya Laborde'un albümleri ayarında bir esere sahip olacaktık. Nitekim, kitabın IV. cildinin sonunda *planches in-8* olarak ayırd edilen yirmidört levha vardır ki bunların büyük bir kısmı, Hell veya Laurens tarafından ölçüleri alınmış binaların, arkeolojik eserlerin krokileridir. Bunlardan oniki levha kitabeleri ihtiva eder. Metin kısmında çok etraflı bir şekilde tarifleri yapılan bu krokiler, bugün çok değerli birer vesikadır. Bu arada Midye'deki mağara kilisenin hemen hemen doğru bir krokisi burada mevcuttur. Aynı yerde, 1961'de üç gün çalışmış bir insan olarak, Hell'in gayret ve itinasına hayret etmemek mümkün olmadığını da burada belirtmek isterim. H. 1182 (=1768/69) tarihli, metrük Şebler fenerinin plânu, İznik'de on yıl kadar tamamen parçalanmış meşhur devâsa lahid (=Berberkaya)'in krokisi,⁵¹ Justinianos

⁵⁰ Ch. Texier - P. Pullan, *Byzantine Architecture*, London 1864, Lev. LXII, LXIV; da yayınlanan Ayasofya, sonraları, G. Millet, *Les monastères et les églises de Trébizonde*, "Bul. de Correspondance Hellenique" XIX (1895) res. 21 tekrar üzerinde durulmuş ve bilhassa taş süslemesi bakımından büyük ilgi uyandırarak zengin bir bibliyografyanın doğmasına yol açmıştır. Hakkında son araştırma olarak bk. Selina Ballance, *The Byzantine Churches of Trebizond*, "Anatolian Studies" X (1960) 161 v.d. Tamara T Rice, *Decoration in the Seljukid style in the Church of S. Sophia, in memoriam Prof. E. Diez* (basılmakta).

⁵¹ A. M. Schneider, *Die römischen und byzantinischen Denkmaeler von İznik-Nicae*, Berlin 1943, 7-8, lev. 3. Seyyahatnamelerin çoğunda anlatılan ve resmi bulunan bu anıtın son hâli hakkında bk. G. Kleiner, *Hellenistische Sarkophage in Kleinasien*, "İstanbul Mitteilungen" VII (1957) 8, lev. 5, bu yekpare taşdan mezarodası hakkında

köprüsünün artık ayakta bir izi kalmıyan apsisli kısmının plânı, Fil-yos'da iki bina plânı da önemli vesikalardır.⁵²

Amasra ile ilgili olarak yayınlanan krokiler arasında, Lev. XXII deki binanın plânından başka bir de, üzerinde üç armakalkanı bulunan bir Ceneviz levhasının basit krokisi de vardır. 1949'da aynı taş, çok kırılmış ve tanınmaz bir hâle gelmiş halde, bir kahvehanenin merdiveninde basamak olarak bulduk⁵³. Kroki levhaları arasında dikkate değer diğer desenlerden biri, Tirebolu kalesindeki harap Bizans kilisesi diğeri ise Gümüşhane'deki kilisenin plânlarıdır. Bu levhalardan en önemlisi hiç şüphesiz, yukarıda da bahsi geçen, Diyarbakır kalesindeki büyük çifte kubbeli binanın plânını ihtiva edendir. Şimdiye kadar hakkında hayli yazı yazılan, kâh eski bir cami, kâh eski bir nesturî kilisesi olduğu söylenen bu binanın sanat tarihi bakımından ilk olarak önemini görenek, notlarında tafsîlatlı olarak buradan bahseden ve ayrıca bir de plânını çizen Hell heyetidir.⁵⁴

Ressam Jules Laurens'in Anadolu seyahatinden getirdiği resimlerin bâzılarını *Album*'da yayınladıktan başka, bunları diğer yazar-

araştırma yapanların şimdiye kadar hiçbirinin dikkatini, Hell'in *in-8* levhaları arasındaki plân-krokisi çekmemiştir.

⁵² Bu yapılar hak. bk. L. Robert, *Etudes Anatoliennes*, Paris 1937, 279-281, resimleri, lev. XIV, 3; XI, 1; XIII, 1.

⁵³ Amasra'nın Ceneviz armaları hakkındaki tek toplu araştırmada, bu taşdan bahis yoktur, kşl. F. W. Hasluck, *Genoese heraldry and inscriptions at Amasra*, "Annual of the Brit. School at Athens", 17 (1910-11) 132-144; bu taş ile ilgili kısa bir not olarak bk. S. Eyice, *Amasra'da Cenova hâkimiyeti devrine âit armalı bir levha*, "Belleten" XVII (1953) 27, not 4. P. Scorza, *Libri d' oro della nobilita Genovese*, Genova 1920, lev. 23 de bu aramayı andıran bir blason, Maroffo âilesinininkisi olarak gösterilir.

⁵⁴ İlk defa De Hell tarafından kısa açıklamalar ile krokisi ilim âlemine tanıtılan ve metrük bir nesturî kilisesi olduğu söylenen bu bina, sonraları çeşitli yayınlarda defalarca incelenmiş, ve hakkında hayli hipotezler ileri sürülmüştür. Yanlış ve kötü bir krokisi General de Beylié tarafından çizilerek J. Strzygowski'e verilmiş, o da çok daha aslına sâdik olan Hell'in krokisini görmediğinden veya ihmâl ettiğinden, bu krokiye dayanarak etraflı bir makale yazmıştır (J. Strzygowski, *Die persische Trompenkuppel*, "Zeitsch. für Geschichte der Architectur" II (1909) 1-15). Sonra, *Amida*, Heidelberg 1910, adlı eserinde de tekrarlanan kşl. 173 ve dev. bu bilgiler bugüne kadar araştırmacılara kaynak vazifesi görmüş ve görmektedir (kşl. Gabriel, *Voyage archéologique*. 106, not 4.; E. Stikas, *L'église byzantine de Christianou*, Paris 1951, res. 52). Halbuki Miss G. Bell, *Churches and monasteries of the Tur Abdin and neighbouring districts*, Heidelberg 1913, 92 ve dev. da ve lev. XX, XXI, da bu binayı

ların gene Anadolu hakkındaki kitaplarını süslemek üzere verdiği de anlaşılıyor. Nitekim tanınmış coğrafyacıardan B. de Tchihatcheff'in *Anadolu Coğrafyası* hakkındaki büyük kitabının Album'larında da Laurens'in resimlerine rastlanır.⁵⁵ Bunlardan birkaçının Hall album'unda yayınlananlar olmasına karşılık, ekserisi değişiktir. Bu albumlerde, başka ressamın gravürleri de bulunduğundan, Laurens'in ustalık ve çizgilerinin güzelliği daha iyi kendisini hissettirmektedir. Tchihatcheff'in kitabının *Botanique* albumunda, Büyükdere olaylarındaki meşhur *Yedikardeşler* denilen ve Batılıların *Godefroy de Bouillon'un çınarı* olarak adlandırdıkları muhteşem çınarın son derece güzel bir resmi bulunmaktadır.⁵⁶ J. Laurens imzalı diğer resimler, Tchihatcheff'in *Géographie physique* album'unda karşımıza çıkmaktadır. Bu ciltde, Laurens'in şu eserleri vardır (Hell Album'unda yayınlananlar * işaretlidir) :

yeni bir plânı, kesiti ve fotoları ile tanıtmıştı ki Strzygowski de bu yeni malzemeyi *Die sassanidische Kirche und ihre Ausstattung*, "Monatshefte für Kunstwissenschaft" VIII (1915) 349-365, lev. 73-74 de kullanmıştır. Bu yeni plân son olarak, Ugo Monneret de Villard, *Le chiese della Mesopotamia*, Roma 1940, res. 44 de bir kere daha yayınlanmıştır. Stikas'ın hâlâ yanlış krokiye dayanması hayret vericidir. İslâmî mimârinin esaslarını plânında ve üst yapısında açıkça gösteren bu enteresan binanın etraflı bir şekilde incelenmesi yerinde olacaktır. Çok daha iyi ve doğru plânlarının ve fotolarının uzun yıllardır defalarca yayınlanmasına rağmen, hâlâ eski krokisi bilinen bu bina üzerinde kısa bir not ile duran A. Gabriel, Hell'in krokisine dikkati çekmekle beraber, bunu Diyarbakır'da, aynı tipde başka bir binaya ait gibi görmek istemektedir. Bu yanlışlığın sebebi de, De Beylié'nin binanın tam genişliğinin ölçüsünü yalnız kubbenin ölçüsü imiş gibi göstermesidir. Hell'in krokisinde, elliptik kubbeli salonun dış tarafındaki aksamın izlerinin de işaretlendiği görülür. Bu bina hakkında ayrıca bk. Marguerite Rimpler, *Le triomphe de la coupole dans l'architecture byzantine*, Strasbourg 1947, 53 ve 74 ; E. Weigand, "Byzantinische Zeitschrift", 24 (1924) 260 daki tenkit yazısında (Strzygowski, *Die sassanidische Kirche* hak.) Diyarbakır binasının kesin bir ifade ile bir islâmî eser olduğunu ifade eder.

⁵⁵ P. de Tchihatcheff, *L'Asie Mineure*, Paris 1853-1869, 8 cilt, *Géographie physique-Album*. Buradaki resim levhalarının hepsinde numaralı olmadığından bir takım karışıklıklar ortaya çıkmaktadır. Laurens'in resimleri altındaki imzasından kolaylıkla teşhis edilebilir.

⁵⁶ Aslında bir çok çınar gövdelerinin birbirlerine sarılması suretiyle meydana gelen bu tabiat harikası anıt-çınar, İstanbul hakkındaki hemen hemen bütün seyahatnamelere girmiş ve bir çok resimleri yapılmıştır. Etrafında 1096 da Haçlı ordusunun konakladığına inanılan bu ağaç, değerli tabiat anıtlarını tesbit eden bir listede evvelce önemle yer almış bulunuyordu, bk. E. von Schwerin, *Fragmente zu einem dendrologischen Reisehandbuche (Pflanzengeographische Notizen)*,

- Lev. 16 Uskubî'de tiyatro *,
 20 Çoban kale de bazalt kayalar,
 21 Ereğli'nin genel görünüşü,
 22 Sinop'un genel görünüşü *,
 23 Ünye'deki konağın avludan görünüşü, ⁵⁷
 24 Amasra'nın Küçük limandan görünüşü *,
 26 Trabzon'un Boztepe'den görünüşü.

Şimdiki halde, Hell ve Laurens'ın Anadolu seyahatinde topladıkları resimler hakkında, yurdumuzdaki imkânlar ile tesbit edebildiklerimiz bunlardan ibarettir.

* * *

Yol notlarının tam bir şekilde verilememesine rağmen, memleketimizin eski eserleri, etnik durumu, yolları, arazi yapısı gibi hususlarda hayli değerli bilgiler toplayan bu seyyahların, belki en dikkat çekici taraflarından biri, her ikisinin de bu memleketi, toprağı ve insanları ile sevmiş olmalarıdır. Laurens'ın bu sevgisini resimlerinde açıkladığını bâriz olarak görebiliyoruz. Hommaire de Hell ise, bunu notlarında çeşitli vesileler ile ortaya koymaktadır. ⁵⁸ Türklere karşı Batıda aşırı menfi cereyanların esdiği yıllarda yetişen iki Avrupalının bu davranışları herhalde ilgi çekicidir. Fransız arşivi ile Türk arşi-

“Mitteilungen der Deutschen Dendrologischen Gesellschaft” No. 15 (1906) ayrı basımda s. 6-7. İlk dünya harbinden sonra tahrip edilerek tamamen ortadan kaldırılan bu anıt-ağaç hakkında ayrıca bk. İstanbul Belediyesi İmar Md., *Ziraat Plânlama komisyonu ön çalışmaları*, İstanbul 1959, 64 ve bilhassa, Kerim Yunt, *Büyükdere çınarı* mad. *İstanbul Ansiklopedisi*, VI (1962) 3253-3255.

⁵⁷ Karadeniz kıyılarında sıralanan eski âyân konakları başlıbaşına bir inceleme konusu olabilir. Amasra yakınında Tekkeönü mevkiinde bir burun üzerindeki konak (bk. Boré, *Souvenirs et mémoires*, I, 239) ne yazık ki yirmi beş yıl kadar önce yanmıştır. Trabzon'da şimdiki askerî gazino yerindeki konağı ise uzaktan tasvir eden gravürler vardır. Sürmene dolaylarındaki Yakupoğulları konağı ise oldukça iyi durumdadır. Türk sivil mimarisine yabancı bazı unsurları ve tezyinatı ile dikkati çeken bu konağın bir benzeri de Of yolundadır. Yakupoğulları konağı İngiliz Arkeoloji Enst. mensupları tarafından yayınlanmıştır, Winfield-Smith-Bal-lance ve Powel, *The Yakupoğlu Kcnak, an old Turkish House at Sürmene* “Anatolian Studies” (1960) 197-203.

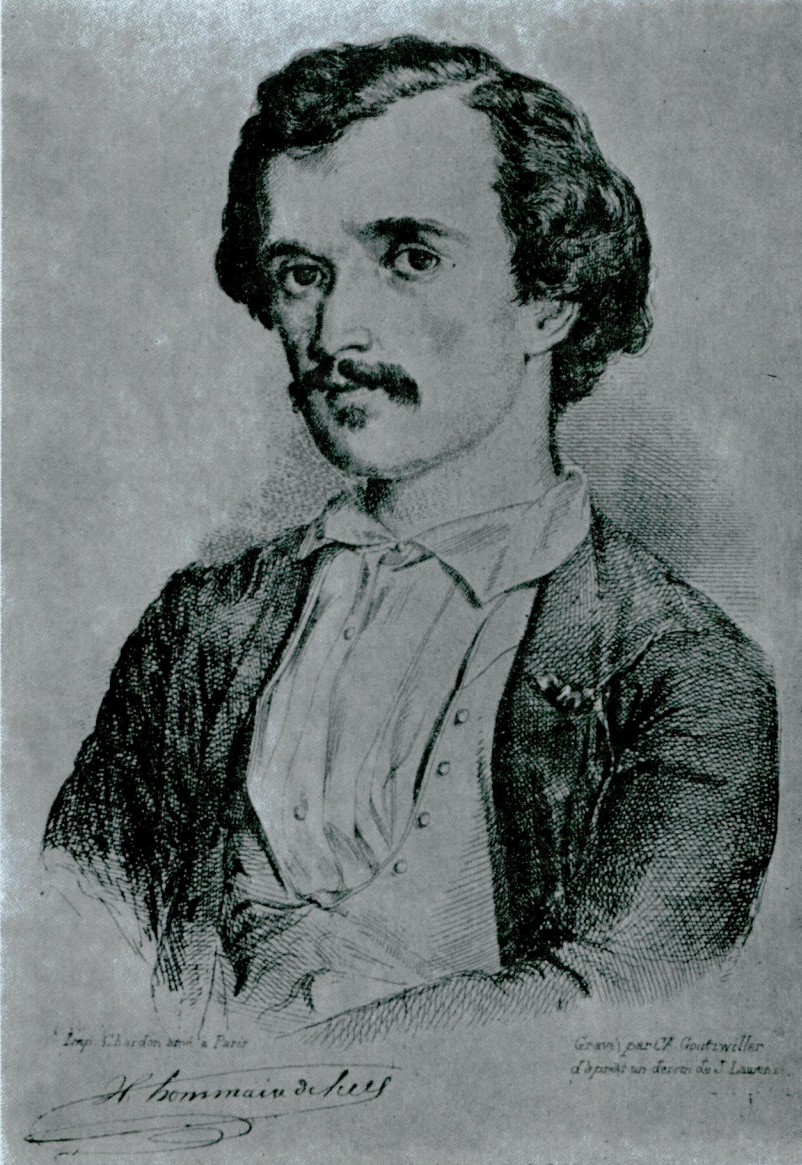
⁵⁸ Hell'in Osmanlı devletindeki yabancılar hakkındaki görüşleri ve Fransa'nın Türkiye'ye karşı takip etmesini uygun gördüğü politika ile ilgili fikirleri için bk. *Voyage*, I, kısım 2, 407, 282; ve II, kısım 1, 62; Hell'in yenileşme hareketleri hakkındaki tenkitleri için bk. I, 114 ve dev. Türklerin pek hoş gitmeyen bir davranışları hak. ise bk. 514.

vinde araştırmalar yapıldığında, Hell'in Türkiye seyyahatleri ile ilgili bazı vesikalar bulunabilir. J. Laurens'in yurdumuz ile ilgili çeşitli resimlerinin derlenmesi de herhalde çok faydalı olur.⁵⁹ Biz, bu yazımızla, hemen hemen unutulmuş bir araştırıcıyı ve yardımcısını bizim için değerli tarafları ile tanıtmakla iktifa ediyor ve böylece doğumunun yüzellinci yıldönümünde Hell'in hâıtrasına karşı şükran borcumuzu ödemeğe çalışıyoruz. Aynı zamanda, şimdiye kadar çeşitli vesileler ile ortaya koyduğumuz iki hususun önemini bir defa daha belirttiğimizi tahmin ediyoruz ki, bunların birincisi, yurdumuzdan bahseden bütün seyahatnamelerin toplanması, ikincisi de yurdumuz ile ilgili her çeşit eski resimlerden veya bunların kopyalarından meydana gelecek bir koleksiyonun kurulmasıdır.⁶⁰

İstanbul, 1962 - Ağustos.

⁵⁹ *Voyage*, I. kısım 2, 304 de Laurens'in İstanbul'da bendlerin birçok resmini yaptığı bildirilmektedir, Halbuki *Album*'de bendlere âit tek resim yoktur.

⁶⁰ Ankara'da 1961 Ekiminde toplanan VI. Türk Tarih Kongresinde *Tariht vesika olarak eski resim gravür ve fotoğraflar* konusunda bir tebliğ vermeği ve bu arada eski resimlerin toplanması ile ilgili düşüncelerimizi ortaya koymağı tasarlamıştık. Maalesef bu tebliği okuyabilmemiz mümkün olmadı.

Res. 1. Hommaire de Hell'in portresi. J. Laurens'in çizdiği bir resimden Ch. Goutzwiler tarafından hak edilmiştir.

Semavi Eyice

Res. 2. Hommaire de Hell'in J. Laurens tarafından 20 Ocak 1847 de İstanbul'da yapılan portresi.

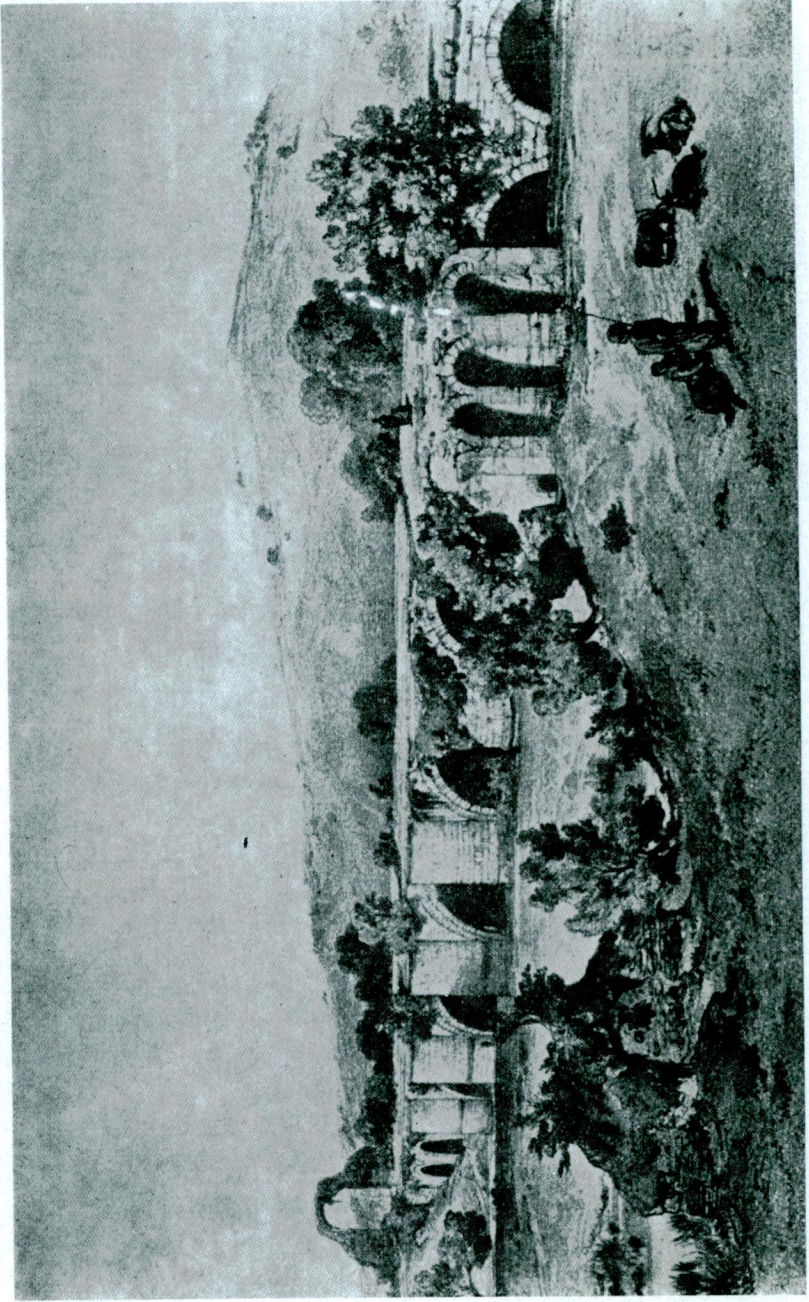

Res. 3. Karadeniz kıyısında Midye'de, kaya içine oyulmuş kilisenin ayazma kısmında duvarda Hommaire de Hell'in adı ve 1846 tarihi.

(1961 de yaptığımız incelemeler sırasında bulunmuş ve öğrencilerimizden İ. Hattatoğlu tarafından fotoğrafı alınmıştır)

JULES LAURENS
J LAURENS 1864

Res. 4. Ressam Jules Laurens'in eserlerinde rastlanan imzaları (Benezit'den).

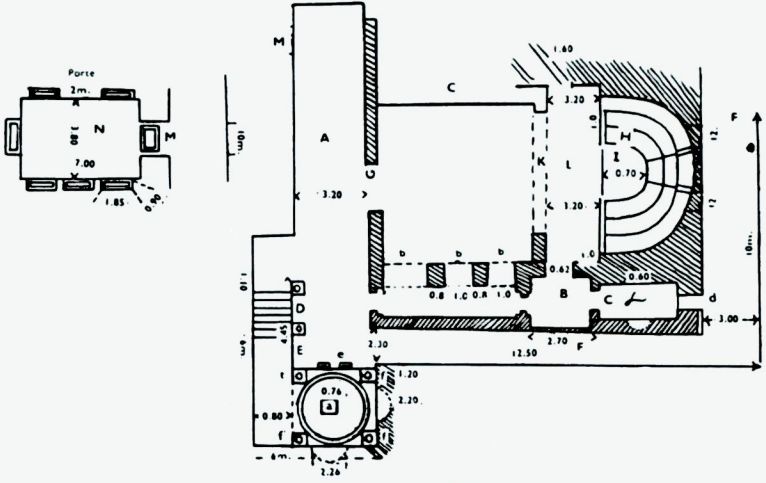
Res. 5. Sakarya üzerinde Iustinianos köprüsünün 1847 de Hell ve Laurens tarafından tesbit olunan durumu.

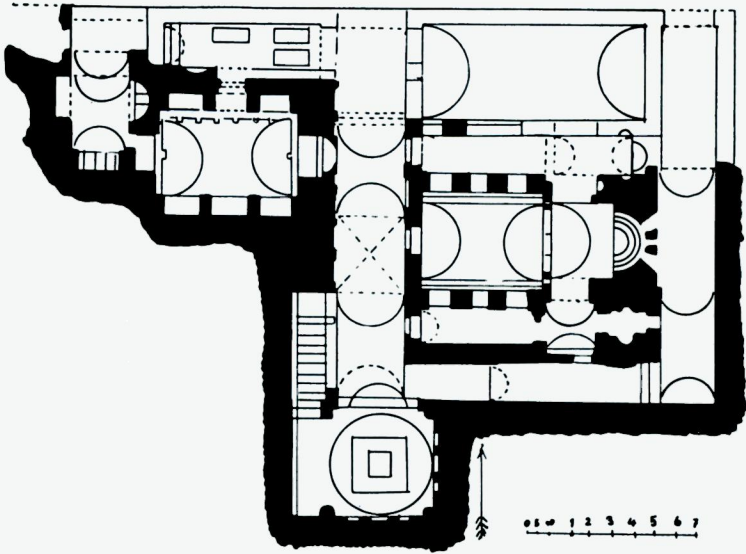
Res. 6. Karadeniz kıyısında Midye'deki kaya içine oyulma kilisenin narthex'i, Laurens tarafından 1846'de çizilen gravür.

Res. 7. Aynı yerin fotoğrafı, 1961 Haziranındaki durumu.
(Foto, I. Hattatoğlu).

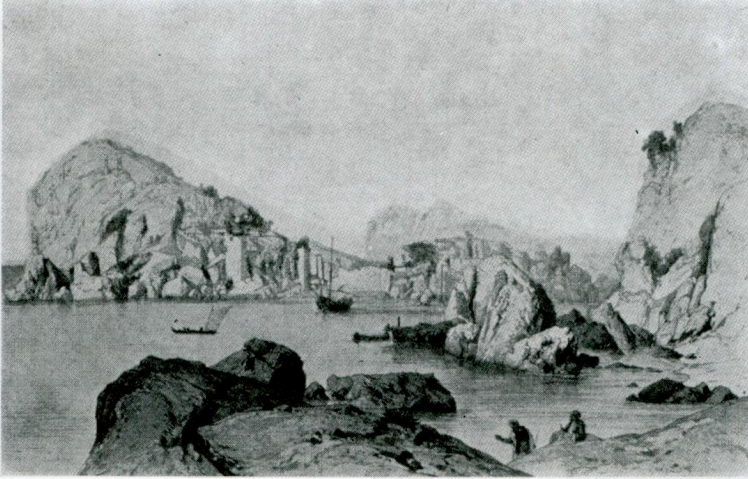
Res. 8. Midye'deki mağara kilisesinin Hell ve Laurens tarafından çizilen krokisi ve alınan ölçüleri.

Res. 9. Aynı yerin Şkorpil tarafından çıkarılan plânı.

Res. 10. Bursa'da bir kervansaray

Res. 11. Amasra'nın Kefaser kayalıklarından genel görünüşü.

Res. 12. Amasra'da Kuşkayası Roma anıtı.

Res. 13. Aynı anıtın 1949 daki durumu (Foto. S. Eyice).

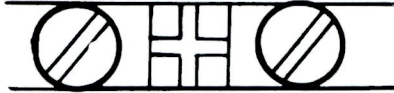

a

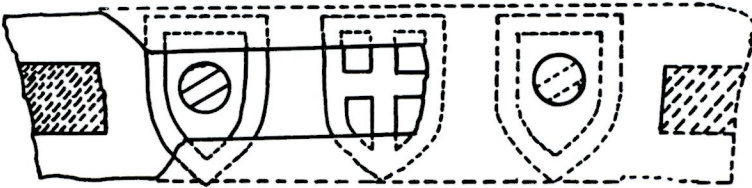

b

Res. 14. Amasra'da antik harabenin Hell-Laurens tarafından görülen durumu ve 1949 daki kalıntı.

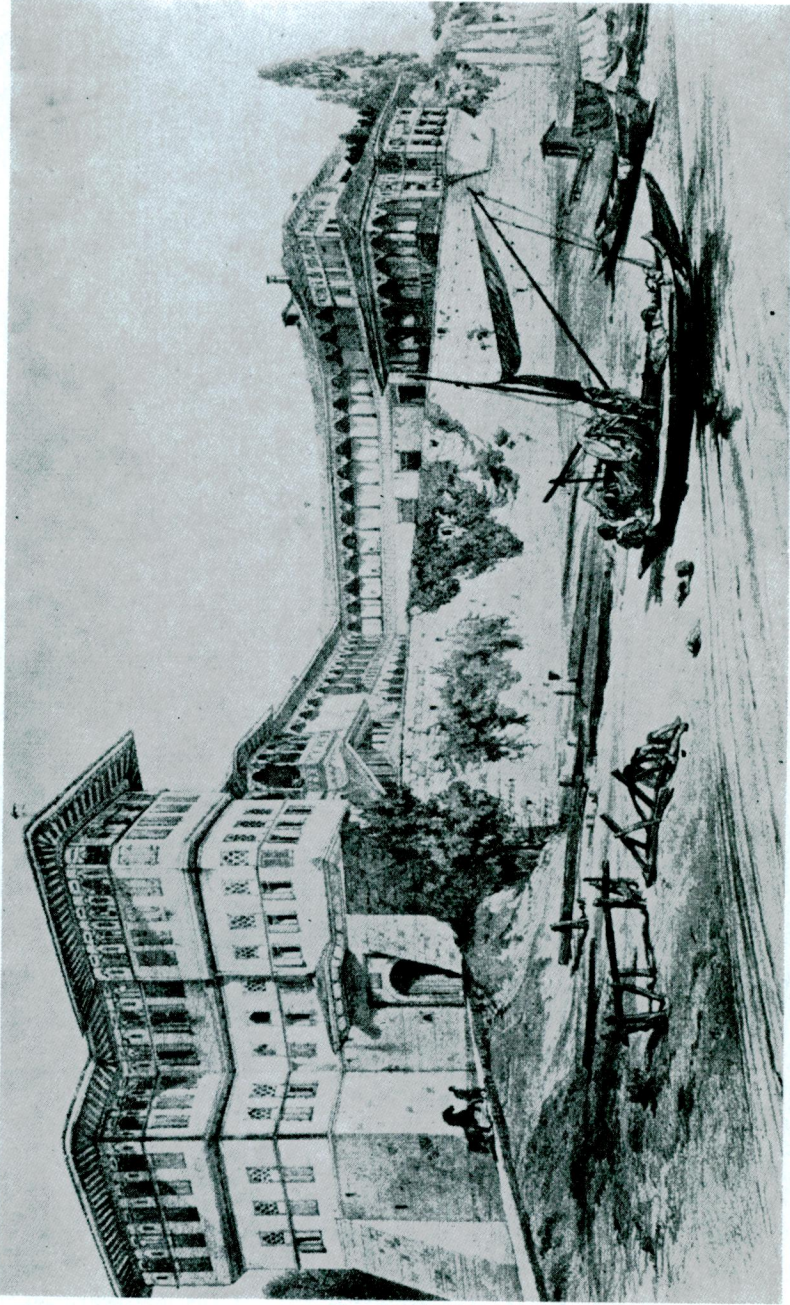

Res. 15 Hell tarafından Amasra'da görülen bir ceneviz arması.

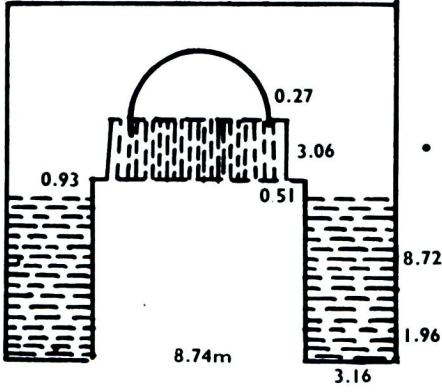

Res. 16. Aynı armalı taşın 1949 da tesbit olunan parçası.

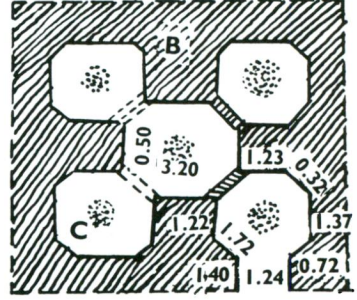
S. Eyice

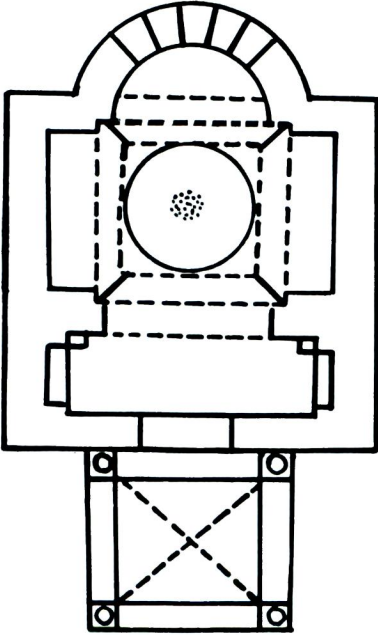
Res. 17. Ünye'de eski Türk konagi

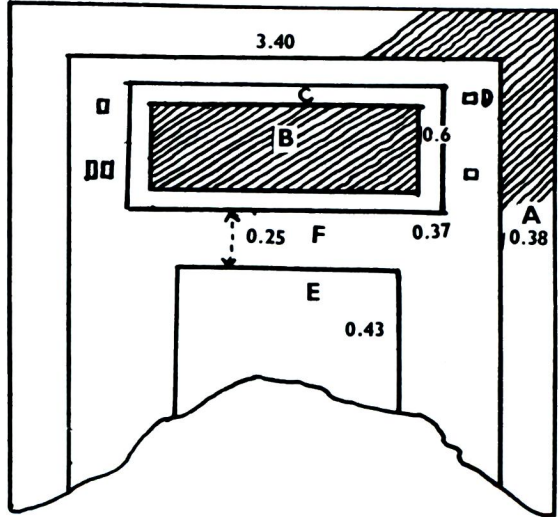
Res. 18. Sangarios köprüsünde
apsisli bina

Res. 19. Romanya'da H. 1182
tarihli Şebler feneri

Res. 20. Tirebolu kalesindeki
Bizans kilisesinin krokisi.

Res. 21. İznik'de Berberkaya'nın ölçüleri ve planı

S. Eyice

Res. 22. Trabzon'da Ayasofya camii. Laurens'in kalemi ile

Res 23. Aynı bina Ch. Texier'nin kalemi ile

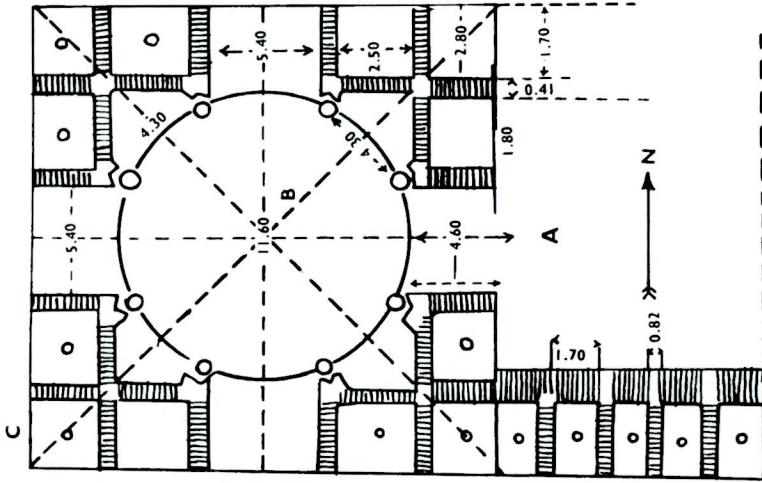

Res. 24. Aynı binanın 1962 Temmuzundaki görünüşü
(Foto, İlhan Hattatoğlu).

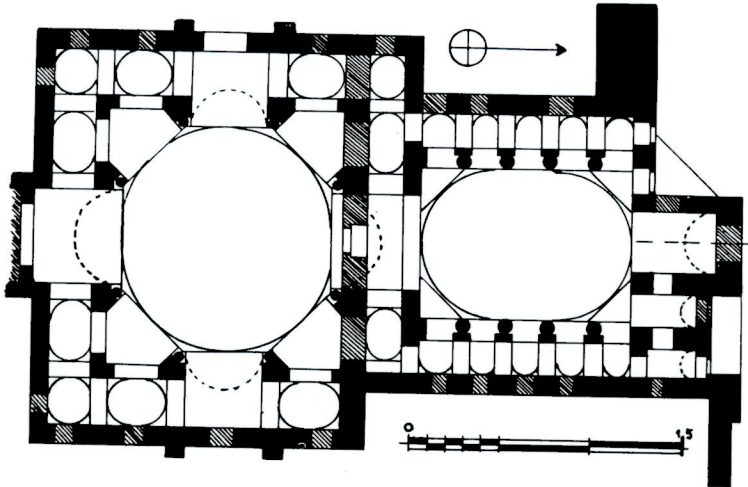
A Son altesse le Grand Vezir
Reshid Paşa,
hommage de l'auteur
H. Hommaire de Hell

Res. 25. H. de Hell'in *Les steppes de la Mer Caspienne* (1843) adlı kitabının
T. Tarih Kurumu Kitaplığı (Kayıt : 17 157: A I, 2532) ndaki nühasının
başında yazarın elyazısı ile Büyük Reşid Paşa'ya ithafı ve imzası

S. Eyice

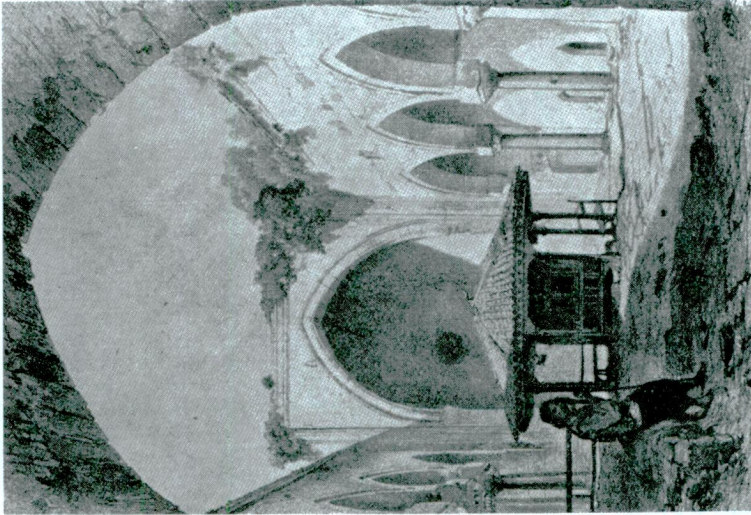
Res. 26. Diyarbakır'da içkaledeki çifte kubbeli binanın Hell-Laurens tarafından alınan ölçüleri ve krokisi.

Res. 27. Aynı binanın Miss Gertrude Bell tarafından yayınlanan plânı

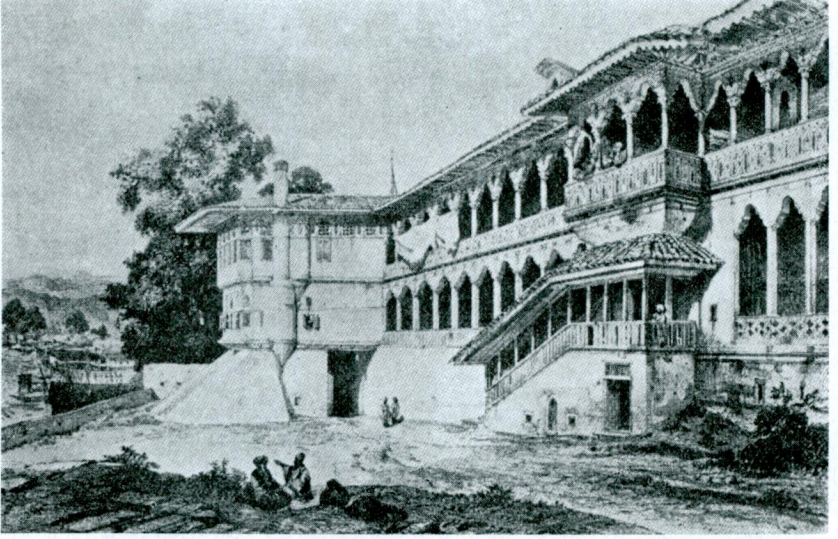

Res. 29. Van sitadeli

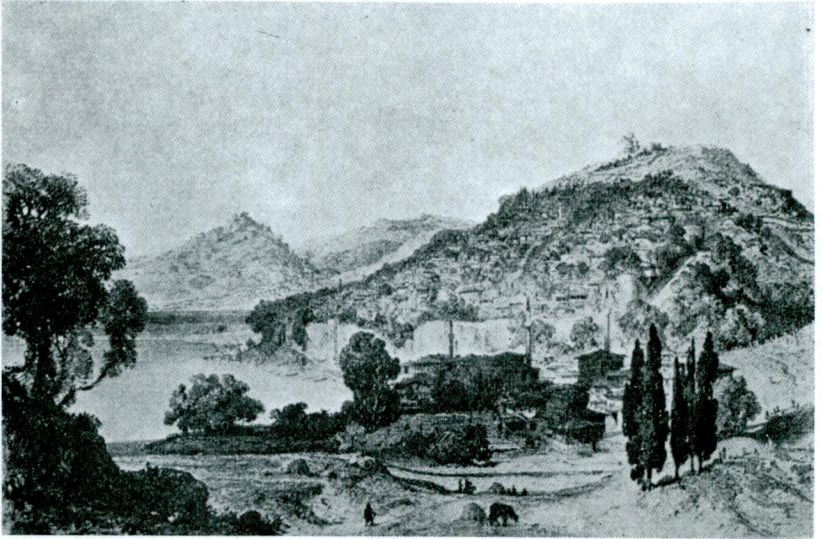

Res. 28. Sinop'da medrese avlusu

S. Eyice

Res. 30. Ünye'de eski Türk konağının başka bir cepheden görünüşü, Laurens' in bu gravürü Tchihatcheff'in *Asie Mineure* adlı kitabının *Géographie physique* bölümü album'unda yayınlanmıştır.

Res. 31. Karadeniz Ereğli'sinin genel görünüşü, Tchihatcheff'in aynı eserinden.